

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

| ગુજરાત કોર્પોરેશન વિભાગ |

અનુક્રમાંક

કિંમત

સંખ્યાત્મક

ત્રગાંક

શ્રમજીવી કન્યાશ્રમ

(એક સ્વપ્ન)

આવણ શુક્લા એકાદશી
વિ. સં. ૧૯૬૭

હેસાઈભાઈ નાથાભાઈ પટેલ

મુદ્રક :
ચિત્રનલાલ કાશીલાલ પટેલ
દેશબન્ધુ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
આણંદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગૂજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૨૯૬૮

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૨૯૬૮ કિંમત

ગ્રંથનામ પ્રિમળવા કુચાક્રિય

વર્ગિક મ ૫૫૨૫

શ્રમજીવી કન્યાશ્રમ

(એક સ્વપ્ન)

૧

મૂંઝવણ

આપણી કન્યાઓની ફળવણીનો પ્રશ્ન મને મૂંઝવતો હતો. એનો ઉકેલ કરવા મથતી ઘણી સંસ્થાઓ મેં જોઈ છે, ને એક સંસ્થામાં તો હું કામ પણ કરું છું. છતાં કન્યાફળવણીના આ સંસ્થાઓએ કરેલા ઉકેલથી સંતોષ થતો નહોતો. સાચો માર્ગ કયો ?

આ બધા ઉકેલોમાં પણ ફળવણીને નામે શરીરશ્રમમાંથી શક્ય તેટલાં બચી જવાનું, બીજાના ખર્ચા ઉપર ચડી બેસવાનું, કાંઈની મહેનતનું ફળ હોંઘ્યાં કરી જવાનું તો છે જ. આ ઉકેલોમાં શરીરનું પોષણ શરીરથી ને મનનું પોષણ મનથી કરવાની વાત ભાગ્યે જ દેખાય છે. મનને પણ શરીરની આજીવિકા મેળવવા માટે ચોજવાની વાત આવે છે. ત્યારે સાચો ઉકેલ શો ? મન આ મૂંઝવણમાં હમેશાં રહ્યા કરતું જ હતું.

એક દિવસ ઉપરની ગડમથલમાં મન રોકાયેલું હોવાને કારણે માથું ભારે થયું હતું ને તેથી મારી આંખ મીંચાઈ ગઈ, ને હું ઊંઘમાં પડ્યો. પણ નિદ્રાવસ્થામાં મને જન્યતાવસ્થાનો અનુભવ થયો. હું એક રમ્ય સ્વપ્નમાં પડ્યો. એમાં મને મારી બધી ગૂંચવણોના ઉકેલની ચાવી દેખાઈ.

મને જે સ્વપ્નદર્શન થયું તે મારે મારી પોતાની ખાતર પણ કાગળ પર ઉતારી લેવું રૂઢું : કારણ, જ્યાં સુધી તેની દુખહુતા તાજી જ છે ત્યાં સુધીમાં તેને કલમબદ્ધ ન કરી લેવાય તો પછી જતે કાળે એમાંથી ઘણું વિસ્મૃતિના સમુદ્રમાં ક્યાંય દૂબકી મારી જાય. વળી મારું આ સ્વપ્નદર્શન કાગળ પર ઉતરે તો તે વાંચીને, મારા જેવી મથામણ જે કાંઈને હોય, તેને તેમાંથી તેના ઉકેલનું દિશાસૂચન પણ કદાચ થાય. આ બે પ્રયોજનોને લીધે એ સ્વપ્ન જેવું ને તેવું નીચે ઉતારું છું.

દર્શન

મને એક દિવ્ય સુંદરીનું દર્શન થયું. એની દૃષ્ટિ હતી દુગ્ધકુલ્યા —એમાંથી અમીનો સ્રોત વહે જતો હતો. એણે જનકું શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કર્યું હતું. એના કપાળમાં ચાંદલો હતો. આખું અંગ ધાટીલા અવયવોની સપ્રમાણ ગોઠવણનો નમૂનો હતું. એની કાયા પર ક્યાંય બાહ્યાલંકાર નહોતો. એ પોતે જ અલંકારનેય અલંકારે એવી હતી. પોતાની અંતઃદીપ્તિથી જ એ દેદીપ્યમાન હતી. એના ચાર હાથમાં એણે અનુક્રમે છાંડ, સૂતર, માળા અને પુસ્તક ધારણ કરેલાં હતાં.

એણે મને આશ્વાસન આપતાં કામળ, મધુર સ્વરે કહ્યું — ‘વત્સ, મૂંઝાતો મા. તારી મૂંઝવણનો ઉકેલ તને સત્વર મળશે.’

એના આ બોલ મને સુધાના મિંદુ જેવા પ્રિય લાગ્યા. તરત જ એણે મારા મસ્તક પર હાથ મૂક્યો. હું તો જાણે બ્રહ્મસમાધિમાં ડૂબી ગયો. થોડી વાર પછી મેં આંખ ઉઘાડી તો હું મારા ઘરમાં નહોતો. કન્યાઓને ફળવવાની એક સંસ્થામાં હું હતો એનું નામ હતું ‘શ્રમજીવી કન્યાશ્રમ’. તેના સંચાલકની સાથે હું એ સંસ્થાનું અવલોકન કરતો ફરતો હતો.

મેં ત્યાં દરેક વ્યક્તિને શરીરશ્રમના કાષ્ટ ને કાર્મ ઉત્પાદક કામમાં પરોવાયેલી જોઈ. દરેક જણ રોજના છ કલાક મજૂરી કરતું હતું. અને વચ્ચે વચ્ચે જે વખત મળતો તેમાં બણવાનું રહેતું.

આશ્રમનાં મકાનો સાદાં અને પરિશ્રમની ભાવનાને સતત જાગ્રત રાખે તેવી રચના અને ગોઠવણવાળાં હતાં; છતાં તેમાં કળા નહોતી એમ પણ નહોતું. આદર્શ અને સંસ્કારી ખેડૂતોના નિવાસના નમૂન જેવી એ સંસ્થા હતી.

આશ્રમને અંગે ગોશાળા, શાકભાજી અને ફળવૃક્ષની વાડી, ને ગાયો માટે ઘાસ સારુ ખેતરો હતાં. પાણી માટે કૂવા હતા. નદાવા-

ધોવા વગેરે માટે પાણી હાથે ખેંચી લેવાનું હતું અને ખેતરો માટે કાસનો ઉપયોગ થતો. બધાં કામોમાં શક્ય હોય ત્યાં સુધી ગ્રામોદ્યોગની બનાવટનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો.

ખેતીને અંગે મદદ કરવા માટે નોકર હતો, તે સિવાય બીજા કાર્મ કામ માટે નોકર નહોતો. આ નોકરની સાથેનો વરતાવ નોકર જેવો નહોતો. આશ્રમનાં અન્ય સાથીઓના જેવો તે પણ તેમનો એક સાથી જ ગણાતો. એટલે આશ્રમની દિનચર્યા અને નિયમો મુજબ તેણે પણ વરતવાનું હતું. બધાંની સાથે એ પણ વહેલો ઊઠે, ઉપાસનામાં હાજર રહે, કામ પર ચડે, કાંતવા અને ભણવા જેસે વગેરે.

સંસ્થામાં જોઈતાં દૂધ, શાકભાજી, ફૂલફળાદિ, અને વસ્ત્રો માટે સૂતર વગેરે હાથોહાથ જ તૈયાર કરાતાં. બધી જાતની સફાઈ અને મહેનત, જેવી કે દળવું, ખાંડવું, પાણી ભરવું, ગોશાળા અને ખેતીનું કામ કરવું, રસોઈ બનાવવી વગેરે, હાથોહાથ જ કરી લેવાતાં.

૩

દિનચર્યા

શરૂઆતમાં ઉપર ટપકે નજર કરી લીધા પછી તેના સંચાલક સાથે ફરીને બધી સંસ્થા ઝીણવટથી જોઈ. ત્રણચાર દિવસ તો તેમની બધી દિનચર્યાનું મેં સારી રીતે અવલોકન કર્યું. સંચાલકે મને પહેલેથી જ કહી દીધું હતું કે તમે બધું માત્ર જોયા જ કરો, અને પૂરેપૂરું નિરીક્ષણ કરી રહ્યા પછી તમારે જે કંઈ પૂછવુંગાં છવું હોય તે પૂછજો.

અહીંના કામકાજનો બરાબર ખ્યાલ આવે એટલા માટે અહીંની દિનચર્યા આપું છું.

સંચાલકે સવારમાં ચાર વાગ્યે ઊઠે. શૌચ વગેરેથી પરવારીને તેઓ કોઈ ધાર્મિક યા પોતાના કાર્યમાં મદદ કરે એવા પુસ્તકનું

અધ્યયન કરે. પછી પાંચ વાગ્યે બાલિકાઓ ઝડે. એકએક મોટી બાલિકાને તે સંભાળી શકે એટલી નાની બાલિકાઓ સોંપવામાં આવી હતી. એણે એમની સામાન્ય દેખરેખ અને સંભાળ રાખવાની હતી.

શૌચ, દાતણ વગેરેથી પરવારનાં સાડા પાંચ વાગે. સાડાપાંચથી છ ક્વાયત અને આસનો થાય. છ વાગ્યે બધાં ઉપાસના સારુ ભેગાં થાય. ભેગાં થવાનું ખુલ્લા મેદાનમાં હતું. ચારે બાજુ વૃક્ષરાજિ અને વચ્ચે ખુલ્લું. વરસાદની અડચણ ન હોય તો ઉપાસના અહીં જ થતી. તે અડધો કલાક ચાલતી. અમુક શ્લોકો બોલાય, પછી ભજન ગવાય, અને ધૂન લેવાય, અને ત્યારબાદ સંચાલક કંઈક કહેં વા ગીતા જેવા કોઈ પુસ્તકનું વાચન ને અધ્યયન ચાલે.

સાડા છથી સાડા સાત ગોશાળા, સદાઈ, પાણી ભરવું વગેરે કામો તથા નાસ્તો. ગોરસ એ આ આશ્રમનો મુખ્ય ઉદ્યોગ હોવાને કારણે બે જણ દીડ એક ગાય હતી. નાસ્તામાં દૂધ અને બગીચાનાં ફળ રહેતાં. ફળ ન હોય તો રાતના વધેલા ચોટલા દૂધ વા દહીં સાથે લેવાય. કોઈ કોઈ વાર રાખ પણ લેવાય.

સાડા સાતથી સાડા નવ ઉદ્યોગ. જેમને રસોઈ કરવાની હોય તેઓ પહેલાં નાહી લે ને પછી આટથી દસ રસોઈ કરે બાકીનાં બીજાં બધાં સાડા નવ પછી નહાય. રસોઈ કરવા, વસોવવા અને દળવાના કામમાં જેઓ રોકાયેલાં હોય તેઓ સિવાયનાં બીજાં બધાં ખેતીના કામમાં રોકાય કોઈ ગાયો માટે ચાર લાવતું, કોઈ ઘાસ કાઢતું, કોઈ ગોડ પાડતું કે એવું કોઈ ને કોઈ કામ કરતું.

સાડા નવથી દસ સુધીમાં નહાવોધને પરવારવાનું હતું. એ પછી દસથી સાડા અગિયાર ભણવાનું કામ રહેતું. આ વખતે મુખ્ય-ત્વે ભાષા શિક્ષણ રહે છે : ભાષામાં ગૂજરાતી, રાષ્ટ્રભાષા અને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરાવાય છે. વિજ્ઞાન અને સમાજવિદ્યા પણ ગૂજરાતી શિખવતે શિખવતે જ શિખવી દેવાય છે.

અભ્યાસ પછી ભોજન અને પછી આરામ રહે છે. દોઢ વાગ્યે ફરી કામ પર ચડવાનું હોય છે. વચ્ચેના સ્વાધીન સમયમાં જેને જે કરવું હોય તે કરવાની છૂટ; કાંઈ વામકુક્ષિ કરે, તો કાંઈ લંબ, વાંચે, વાતો કરે, હરેકરે વગેરે વગેરે.

દોઢથી ત્રણ કાંતણુપીંજણુ વસ્ત્રની બાબતમાં દરેકે સ્વાવગ્રંભી બનવાનું હોય છે. વળી આશ્રમમાં જોઈતાં પાથરણાં, આસનો, આદરો વગેરે બધું અહીં કંતાતા સૂતરમાંથી જ બનાવી લેવાનું રાખ્યું છે.

ત્રણથી ચાર અભ્યાસ. આ વખતે ગણિત, ચિત્રકામ તેમ જ વિજ્ઞાનને લગતા કાંઈ પ્રયોગો કરવાના હોય તો તે. આશ્રમને અંગેનાં હિસાબકિતાબ પણ આ જ વખતે થાય છે. આને માટે દારકુનો રોકવામાં આવ્યા નથી. કામોની વહેંચણી સાથીઓમાં જ કરી લીધેલી હોય છે, તે મુજબ સૌ પોતપોતાનું કામ સંભાળી લે છે. મુખ્ય સંચાલકને માથે કાંઈ એક જ કામની જવાબદારી હોતી નથી. તેઓ છૂટા જ હોય છે, ને બધાં કામોની દેખરેખ રાખે છે.

ચારથી છ ઉદ્યોગ : આ વખતે રસોઈ, ગોશાળા, સીવણ, અને ખેતીકામ વગેરે ઉદ્યોગો રહે છે. સાડા છઠ્ઠે જમવાનું હોય છે. વચ્ચેના અડધા કલાકમાં કાંઈ નહાયધુએ તો કાંઈ હરેકરે ચા રમેકૂદે.

ભોજનમાં બપોરે દાળ, ભાત, રોટલા ને શાક, કે કઢી, ખીચડી, રોટલા ને શાક હોય છે. તથા રાત્રે રોટલા, દૂધ ને શાક હોય છે. અઠવાડિયામાં એકાદ વખત ઢેબરાં, લાંડવો, મૂઠિયાં વગેરેનો ફેરફાર રહે છે. મહિનામાં એકાદ વાર કે પછી વારતહેવારે મિષ્ટાન્ન કરાય છે.

સાડા સાતથી આઠ ઉપાસના રહે છે. આ વખતે પણ સવારની જેમ જ કરવામાં આવે છે. આઠથી નવ સ્વાધીન સમય. જેને દસ વાગ્યા સુધી બગવું હોય તેને તેમ કરવાની છૂટ રહે છે. સંચાલકો સપ્તાહમાં એકબે વખત આઠથી નવમાં આશ્રમને અંગે વિચારોની આપણે કરવા મળે છે. પછી રાતનો બાકીનો સમય ઝાંઘ માટે રહે છે. જરૂર પડે તો આ દિનચર્યામાં ફેરફાર કરવામાં આવે છે.

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે એક ખેડૂત યા મજૂરી કરનાર કુટુંબને જોડલો સમય કામ કરવાનું હોય છે, તેટલો સમય આ લોકો કામ કરેજ છે. ને તે પછી જે વખત મળે છે તેમાં ભણે છે કે વાંચેવિચારે છે. રોજના છથી સાડા છ કલાક મહેનતના છે, અને ભણતરના રોજના અઢી કલાક છે; તેમાં બંને વખતની ઉપાસના ઉમેરીએ તો સાડા ત્રણ કલાક છે.

અહવાડિયે એક વખત રજા રહે છે. રજા એટલે કામની હેરફેર. તે દિવસે ભણવાનું તેમજ ખેતીકામ વગેરે બંધ હોય છે. આવશ્યક ગૃહકાર્યો સિવાય બધું બંધ રહે છે. બજારની ખરીદી, બહાર ફરવા જવાનું, બીજાં કાંઈ પરચુરણ કામો વગેરે આ દિવસે રહે છે લગભગ અરધાં આશ્રમવાસી આજુબાજુના કાંઈ ને કાંઈ ગામમાં સફાઈ કરવા જાય છે, અને આ રીતે ગ્રામજનતા સાથે સંપર્ક સાધે છે. આને પરિણામે આજુબાજુની ગ્રામજનતા આ આશ્રમને યોતાનો ગણે છે, ને ઘણી વાર તો અનાજ વગેરેની મદદ પણ તેને કરે છે, તેમજ એ લોકો કાંતતા થવા મંજા છે, તથા સફાઈ અને સુધડતા રાખવા મંજા છે; આ સંપર્કથી ગ્રામજનોમાં આજુબાજુપણે અને બહુ જ મંદ ગતિએ ફેરફાર થવા મંજા છે.

આમ આખી સંસ્થા ઉપર ટપકે જોઈ લીધા પછી મારે તેના મુખ્ય સંચાલક સાથે ખૂબ વાતો થઈ, આ સંસ્થા જોઈને મને અનેક શંકાઓ ઊભી થઈ હતી, એટલે અમારે ઠીકઠીક પ્રમાણમાં ચર્ચા થઈ. એમાંની શક્ય તેટલી અહીં આપવા યત્ન કરું છું.

૪

કેમ સૂઝયું ?

હું—તમને આવી સંસ્થા કાઢવાનું કેમ સૂઝયું ?

મુ. સંચાલક—આની પહેલાં મેં બીજી સંસ્થાઓમાં કામ કર્યું હતું. એ બધાંના અનુભવે મને આવી સંસ્થા કાઢવા પ્રેર્યો. આપણે

ખેતી પર જીવનાર લોકો છીએ. આપણે રાતદિવસ તનતોડ મહેનત કરવી રહી. મેં જ્યાંજ્યાં કામ કર્યું હતું ત્યાંત્યાં મને અનુભવ થયો હતો કે ત્યાંની રહેણીકરણી માણસને શરીરશ્રમનો ચોર બનાવે છે. જે સંસ્થાઓ શરીરશ્રમ પર ભાર મૂકે છે તે પણ વર્તન યા કાર્ય દ્વારા તો થોડે ઘણું અંશે હાડકાંની હરામીને પોષે છે. તેમનો મોટા ભાગનો શ્રમ શબ્દોમાં રહી જાય છે, કાર્યોમાં પરિણમતો નથી. બધાય અનુભવને અંતે મને લાગ્યું કે જ્યાં સખત મજૂરી કર્યા સિવાય આજીવિકા મેળાવવી મુશ્કેલ છે, ત્યાં જ ભાવિપ્રજ્ઞને હાડકાંની હરામ બનાવવી એમાં ફળવણી નથી પણ એ પ્રજ્ઞનો સર્વનાશ છે. આપણી ભાવિપ્રજ્ઞને જેવી કરવી હોય તેવી કરવા માટે આપણે બાળકોને તે મુજબ રહેતાં ને વિચારતાં કરી દેવાં જોઈએ. જે શરીરની સખત મહેનત જ આપણી સામાન્ય પ્રજ્ઞના જીવનનો મુખ્ય ભાગ છે, તો તેમનાં બાળકોને પણ એ મહેનત કરવાનું સામર્થ્ય અવશ્ય મળવું જ જોઈએ. મહેનત એ એક અમૂલ્ય વારસો છે, ને ફળવણીને નામે જોડો. એ સર્વશ્રેષ્ઠ વારસાનો જનજીવેઅજનજીવે પણ દ્રોહ કરે છે તે ભાવિપ્રજ્ઞના અક્ષમ્ય ગુનેગારો છે.

તમે અમારી દિનચર્યા પરથી જોશો કે અમે અહીં રોજના છ થી સાત કલાકની મહેનત કરીએ છીએ. એ મહેનત અમે કકડેકકડે વહેંચી નાંખી હોવાથી સરળતાથી થઈ શકે છે.

વળી આજે અન્ય સંસ્થાઓમાં ભણતરને નામે જે કંઈ કરાય છે એમાંનો મોટો ભાગ તો નિર્રથક છે. એ બધો બોજો બાળકો પર લાદવાની કશી જરૂર નથી. પણ ભણાવનારે પોતાની આખી જીંદગીમાં એ નકામા બોજનાં પોટલાં જ ઊંચક્યા કરેલાં હોવાથી તેની પાસે એ પોટલાંનો ભાર આપવા સિવાય બીજું કંઈ આપવાનું હોતું નથી. તેને બીજું કંઈ આપવાની ગમ જ પડતી નથી.

વળી શરીરશ્રમને મહત્વ આપતી આપણી જે કોઈ રડીખડી સંસ્થાઓ છે તેમાં પણ ખર્ચ એટલો બધો હોય છે કે ગરીબ લોક

તેનો લાભ લઈ શકના નથી. એમની પાસે તો શરીરની તાકાત સિવાય બીજી અંદિક મૂડી ભાગ્યે જ હોય છે. તેથી તેમની પાસેથી દ્રવ્યની આશા ન રાખતાં તેમની શરીરની તાકાતનો ઉપયોગ કરવો રહ્યો. ઉત્પાદક ઉદ્યોગોમાં શરીરને છજ કલાક રોકતે રોકતે જે અવકાશ મળે તેમાં સંસ્કારની તે જ્ઞાનની ફળવણી આપવી બેઠકો.

આ બધા વિચારોએ મને પ્રથમ તો ખૂબ અકળાવીને મૂંઝવી દીધો. પણ આ મંથનને પરિણામે મને મારો માર્ગ સ્પષ્ટ થયો. વળી સદ્ભાગ્યે આવે—મંથનકાળને—સમયે વર્ધાયોજના વાતાવરણમાં ગુંથ રહી. તેમ જ ખૂંટર ટી વોશિંગ્ટનની ટસ્કેજી સંસ્થા સંબંધે પણ મારા વાંચવામાં આવ્યું. આ બધા પરથી મેં મારો માર્ગ નક્કી કરી લીધો.

હું—રોજના છજ કલાક મજૂરી કરવાની તે જે અઢી કલાક ભણવાનું એ વિપરીત વાત આપણા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓને ગળે ન આવે એ તો જાણ કે સમજી શકાય એમ છે, પણ લોકાય શી રીતે કમૂલ કરે ? તેઓ તો કહે કે વૈતરાં દૂટવાનું તો અમારે ધરેય છે. અમે તો ભણવા મૂકીએ છીએ.

મુ. સં.—તમારો વાત બરાબર છે. કોઈ પણ નવી વસ્તુ—ચાલતા આવતા માર્ગથી જુદે માર્ગે જનારી કોઈ પણ નવી વાત—જ્યારેજ્યારે રજુ થાય, ત્યારેત્યારે રૂઢિચુસ્તોનો વિરોધ તો જગવાનો જ, અને જગત તો રૂઢિચુસ્તોનું જ છે. પણ જ્યારે પ્રયોગ દ્વારા તેમને ખાતરી કરી અપાય કે જે માર્ગ રજુ કરવામાં આવે છે તે બરાબર છે ત્યારે તેઓ તેને સ્વીકારે. આપણા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓનું પણ એવું છે. અને માયાપો ? એમાંથી મોટા ભાગને તો આ બાબતની કંઈ ગતાગમ નથી. નિશાળે મોકલવાનો રિવાજ પડી ગયો છે એટલે તેઓ છાત્રોને નિશાળે મોકલે છે. મજૂરી કરવામાં નાનમ છે એમ તેમને આપણુ જોવાં ભણવાંએ શિખવ્યું છે. પણ મહેનતમાં જ

સાચી પ્રતિષ્ઠા છે એ હવે ભણેલાંએ જ તેમને શિખવવું રહ્યું હાલના શિક્ષણથી માખાપોને સંતોષ નથી એટલું જ નહિ પણ ખૂબ અસંતોષ છે જ. તેમને સાચું શિક્ષણ પ્રયોગ દ્વારા પ્રત્યક્ષ અતાવી આપવામાં આવે તો તે તરત સમજી જાય એની મને ખાતરી છે.

એટલે પ્રયોગ કરવાની જરૂર છે. અને પ્રયોગદશામાં કામ બહુ જ નાનું હોય, જેમ વૃક્ષનું બીજ હોય છે તેમ. પણ બીજને નાનું ગણીને કાઈ નિરાશ થાય તો તે તેની દૂંઝી દૃષ્ટિ જ ગણાવી જોઈએ.

હું—વારુ, ત્યારે શું તમારું એમ માનવું છે કે હું જેવી સંસ્થામાં કામ કરું છું તેવી સંસ્થાઓને સ્થાન નથી ?

મુ. સં.—ના, એમ નથી. તમે જેવી સંસ્થામાં હાલ કામ કરો છો તેવી સંસ્થામાં મેં પણ એક વખત કામ કર્યું છે. એવી સંસ્થાઓમાં મારી કલ્પનાનો મૌલિક અખતરો કરવાની તાકાત ને હિંમત હોતાં નથી. તેથી તેઓ મધ્યમ માર્ગ લે છે. એકાદુ લોકોએ બીજાને ખબરે ચડી એસવા માટે ચોજેલો ભણતરનો બોલો તેમને છાડવા નથી, તેમ જ મજૂરી કરનારની મજૂરીને પણ કંઈક સ્થાન આપવાનો તેમનો ઈરાદો હોય છે. તેથી તેઓ રામાય નમઃ ને રાવણાય નમઃ એમ બંનેને નમવા મથે છે. આવી સંસ્થાઓમાં ગૃહકાર્ય અને ઉદ્યોગો પાછળ જેટલો વખત અપાય છે, તેટલો અથવા તેથી કંઈક અંશે વધારે વખત ભણતર પાછળ અપાય છે. તેઓ ભણતરને કેળવણીનું મુખ્ય સાધન ગણે છે, જ્યારે કામને ધણું જ ગોણું મહત્ત્વ આપે છે. આવી સંસ્થાઓની જીભ ઉદ્યોગ હોય છે, ને હૃદયે ભણતર હોય છે.

કારણોમાં આપણે નહિ ઊતરીએ, પણ તમે જે સંસ્થામાં કામ કરો છો તે સંસ્થા આવા પ્રકારની છે. એમાં કામ કરનારાં જીભે ગમે તે કહે, પણ મોટા ભાગમાંના દિમાગમાંથી ભણતર ખસતું નથી. એમને એમાં કેળવણી દેખાય છે, તેટલી ગૃહકાર્યો ને ઉદ્યોગમાં દેખાતી નથી.

આવી સંસ્થાઓ મજૂરી કરનાર વર્ગનું કશું ધોળી શકે નહિ, પણ એક વર્ગ એવો છે જે આવી સંસ્થાઓ પસંદ કરે છે, તેમને માટે ' ન મામા કરતાં કહેણો મામો સારો ' એ ન્યાયે આવી સંસ્થા બીજી સાવ નકામી સંસ્થાઓ કરતાં અનેક ગણી સારી. આ રીતે જોતાં આવી સંસ્થાઓને સ્થાન છે.

હું—ત્યારે તમે આવી સંસ્થામાંથી કેમ નીકળી ગયા ?

મુ. સં.—સ્થાન છે, એનો અર્થ એવો નહિ કે એથી આપણે ઈચ્છીએ છીએ તે સધાવાનું છે. તમે અહીં જે કામ જોયું તેવું કામ ઉપાડવાની જેનામાં તાકાત અને ધગશ હોય તેમણે તો આવા પ્રયોગો જ કરવા જોઈએ. જેઓ પ્રયોગવીર થઈ શકે એમ હોય તેમણે આવી સંસ્થાઓ છોડવી જ રહી, અને સ્વતંત્ર પ્રયોગો કરવા રહ્યા. આ સમજથી હું છૂટા થયો.

હું—જે સંસ્થામાં તમે હતા તે સંસ્થાને એટલી ખોટ ન પડી ?

મુ. સં.—ના, એ સંસ્થામાં જે હમનું જેટલું ને જેવું કામ થાય છે તે હમનું, તેટલું ને તેવું કામ કરનાર વ્યક્તિઓ ઘણી મળી આવે એમ છે એટલે મારે બદલે તેને બીજી વ્યક્તિઓ મળી રહેવાની હતી. વળી બીજી પણ એક વાત છે. મારાં ધ્યેય અને વિચાર-સરણી સંસ્થાને બંધ એસતાં ન હોવાથી મારાથી સંસ્થાને જોઈએ તેટલો લાભ નહોતો થતો. એક રીતે સંસ્થા મારો સોએ સો ટકા ઉપયોગ કરી શકતી નહોતી, અને હું સંસ્થાને સોએ સો ટકા ઉપયોગી થઈ શકતો નહોતો. હું આજે કહી શકું છું કે સંસ્થામાંથી મારા નીકળી જવાથી તેને કશું નુકસાન થયું નથી, બલકે મેં જે પ્રયોગ અહીં કર્યો છે તેથી તેને બળ ને પ્રેરણા કંઈક અંશે મળ્યાં છે. મારા નીકળી જવાથી આડકતરી રીતે સંસ્થાની આ સેવા થઈ ગણાય. મેં જ્યારે સંસ્થામાંથી છૂટા થવાની વાત મૂકી ત્યારે મારા સાથીઓએ અને સંચાલકોએ તમારી જેમજ દલીલ કરી હતી. પણ

તેમની કાર્મ દલીલની મને અસર થઈ નહોતી, ત્યારે આખરે તેઓએ મને છૂટા થવાનો સંમતિ આપી હતી. મેં તો તેમને એક જ વાત કહ્યા કરી હતી—“ મને તમે પ્રયોગ કરવા જવા દો, એમાં જ હું આ સંસ્થાનો પણ સાચી સેવા કરી શકીશ. આ સંસ્થાને માટે યોગ્ય માણસો જરૂર મળી રહેશે, પણ મારી કલ્પનાનો પ્રયોગ કરવા કોઈક જ તૈયાર થશે. તે ખાતર પણ તમારે મને રાજીખુશીથી આશીર્વાદ આપી જવા દેવો જોઈએ.” આખરે તેમણે મને છૂટો કર્યો. મારું એ પગલું સંસ્થાના સાચા હિતનું હતું એ હવે આજે બધાંને સમજાયું છે.

હું—તમારી વાત ઠીકઠીક સમજાઈ. તમે તમારી સંસ્થામાંથી છૂટા થયા પછી આની શરૂઆત કેવી રીતે કરી ? કોઈ મંડળ ઊભું કરીને કામ શરૂ કર્યું ?

પ

કેવી રીતે ?

મુ. સં.—ના.

હું—એમ કેમ ? કોઈ પણ કામ કરવા માટે આજે તો મંડળો ને કમિટીઓ નિમાય છે. એ વિના કામ થઈ શકતું નથી. સંસ્થાને સારી લાગવગ ધરાવતા મંડળનો ટેકો ન હોય તો તેની પ્રતિષ્ઠા જામે નહિ અને નાણાં પણ મળે નહિ. કોઈ પણ સંસ્થાને નાણાંની જરૂર પડે જ.

મુ. સં.—મંડળ યા કમિટી દ્વારા કામ કરવાની વાતનો મને ઘણો અનુભવ થઈ ચૂક્યો છે. આપણે મંડળ ઊભું કરીએ છીએ આપણા કામમાં વધારે સરળતા ને સગવડ મેળવવા ખાતર. પણ એ જ મંડળ જતે દિવસે આપણી ઉપર ચડી એસે છે ને કામમાં અતેક અડચણો નાંખે છે. મંડળ યા કમિટી દ્વારા આવો પ્રયોગ

કરવાનું લગભગ અસંભવિત છે એવી મારી અનુભવજન્ય માન્યતા બંધાઈ છે. એ સંસ્થા પ્રયોગ નથી કરી શકતી, કારણકે તેને અનેક ધણી હોય છે, અને તેણે દરેક ધણીને સંતોષવો રહ્યો.

નાણાંની સરળતા મંડળને લીધે કંઈક થાય ખરી. પણ એ નાણાંની સરળતા કરી દે, તેમાંથી જ બધા ઉત્પાત મચે છે. નાણાંની ખાતર ખીજાના વિચારોને પણ કંઈક માન આપવું પડે છે તે તે કારણે પ્રયોગ સંતોષકારક રીતે થઈ શકતો નથી.

હું—ત્યારે નાણાં માટે શું કરવું ? આજે તો અમારી સંસ્થા જેવી સંસ્થાને પણ ભગ્નરો રૂપિયા જોઈએ છે.

મુ. સં.—તમારી વાત સમજી શકું છું. નાણાંનો પ્રશ્ન એ ધણો વિકટ પ્રશ્ન છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, દક્ષિણમૂર્તિ અને શાન્તિ-નીકેતન જેવી સંસ્થાઓને પણ નાણાં જ નાણાં જોઈએ. આવી સંસ્થાઓ પ્રત્યે ધનિકોનું આકર્ષણ હોય તો તેની અમુક વ્યક્તિ પ્રત્યે તેમને માન હોય ત્યાં સુધી તેઓ તેમને નાણાં આપે છે; પણ ત્યાર પછી તેમની દશા ખૂબી થાય છે. તમારી સંસ્થામાં જે વ્યક્તિ નાણાં લાવી શકતી હશે તેની મરજીને આધીન તમારે બધાંએ જાણ્યે અજાણ્યે પણ રહેવાનું થતું હશે. અત્યારે નહિ થતું હોય તો હવે પછી થવું પડશે. આ દશામાં તમારે જે પ્રયોગ કરવો હશે તેમાં મોળાશ લાવવી પડશે, કે ફેરફાર કરવા પડશે.

વળી નાણાં જોઈતાં હશે તો લોકોમાં સંસ્થા સારી દેખાય તે તેની વાલવાહ બોલાય એવાં ગોઠવણુ ને પ્રચાર તમારે કરવાં પડશે, સંખ્યા વધારવી પડશે, નાણાં આપનારાંઓની માગને કંઈક અંશે પહોંચી વળવું પડશે. અને તેથી નક્કર કામને બદલે દેખાવનાં કામ પણ કરવાં પડશે, અભ્યાસક્રમમાં પણ કંઈક ફેરફારો કરવા પડશે. આમ ધીરેધીરે પડતી થશે. ને એક વખત પડતી શરૂ થઈ એટલે એ વિનિપાત કટલે જઈને અટકશે તે કહી શકાય નહિ.

વળી જો તમને નાણાં લાવી દેનાર કોઈ વ્યક્તિ નહિ હોય. તો તમે ઉપર મુજબ ફેરફારો કરીને સંસ્થાના ખર્ચોને પાતળું નહિ બનાવો તો તમને નાણાં નહિ મળે, તે નાણાંને અભાવે તમારે સંસ્થા બંધ કરવી પડશે.

હું—ત્યારે કરવું શું ?

મુ. સં.—એ જ પ્રશ્ન છે ને ? આ વિકટ પ્રશ્નનો ઉકેલ કરવા, અને દેશની મજૂરી કરનારી પ્રજાને યોગ્ય ફળવણી આપવા માટે ભારતના આર્ષદષ્ટિ મહાત્માજીને વર્ધાયોજનાનું દર્શન થયું.

મારી તો દૃઢ માન્યતા છે કે આ દેશમાં ફળવણીની જો કોઈ સંસ્થાને પ્રતિ વરસે મળવું નાણાંની જરૂર પડે તે સંસ્થા દેશની આમજનતાની ફળવણીનો ઉકેલ કરી શકવાની નથી.

ઝોટલે મેં મંડળ જેવું કંઈ પણ કોલુ કર્યું જ નથી. મને યોગ્ય લાગે તેમની હું સલાહ લઉં છું, તેમને અહીં આવીને થોડાક દિવસ રહી જવા આમંત્રણ છું, તેઓ અહીંનું કામ જોયા પછી જો કંઈ સૂચનાઓ કરે તે પર મારા સાથીઓ સાથે પૂરતો વિચાર કરું છું, તે તેમાંથી યોગ્ય લાગે તેનો અમલ કરું છું.

હું—હીક, પછી તમે શું કર્યું ?

આચાર્ય—અનુભવે મને શિખવ્યું હતું કે મારી પહેલી સંસ્થામાં અમે જો કંઈ કર્યું હતું તેથી આપણી જનતાના પ્રશ્નનો ઉકેલ થઈ શકે એમ નહોતું. બહુતરનું ગુમાન અમારી પાસે ઝોટલું બધું હતું કે તેથી અમે અમારા લોકોથી અલગ પડી જઈ એક નવો વાડો રચી બેઠા હતા, તો નવો વાડો આપોઆપ રચાઈ જતો હતો. તેથી સૌથી પહેલું તો અમે જો નક્કી કર્યું કે જ્ઞાનગુમાનની ગાંઠડી અમારે સૌથી પહેલી અમારે માથેથી ઉતારી નાંખવી, અને એક શ્રમજીવી પરિવાર હાથપગની મહેનત કરીને જીવે છે તેમ જીવતાં થઈ જવાનો અમારે યત્ન કરવો.

આમ કરવા માટે આ જગાએ અમે પ્રથમ ત્રણ જણ આવ્યાં, અને પંદરેક વીધાં જમીન મેળવી તે પર રહીને કામ કરવા માંડ્યું. અમે નક્કી કર્યું હતું કે ઓછામાં ઓછું એક વરસ તો અમારે આ તાલીમ લેવી જ. જે દિનચર્યા તમે જોઈ છે, તેના જેવી દિનચર્યા મુજબ જીવવાનું અમે શરૂ કરી દીધું.

અમે અમારી મહેનતથી શાકભાજી, દૂધ, કપાસ, સૂતર ને ફૂલ-ફળાદિ મેળવી લેવાનું રાખ્યું. અને એ રીતે જે ન મેળવી શકાય તે વિના ચલાવી લેવાનું પણ રાખ્યું. અમે બધી બાબતોમાં શક્ય તેટલું સ્વાવલંબી બનવાનો નિશ્ચય કરી લીધો હતો.

હું—ખીન્ન જે બે જણ આવ્યાં તે પણ આ મુજબ જીવવા તૈયાર હતાં ?

મુ. સં.—જરૂર. મારા આ અખતરામાં તેમને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો; મારી ઉપર પણ તેમને શ્રદ્ધા હતી, અને તેથી જ તેઓ મારી સાથે જોડાયાં હતાં. આમ હોવાથી કામ સારી રીતે શરૂ થઈ શક્યું.

હું—તમે શરૂઆતમાં વિદ્યાર્થીનીઓ ન લીધી ?

મુ. સં.—ના.

હું—શાથી ?

મુ. સં.—મારા અનુભવે મને ખાતરી કરી આપી હતી કે પ્રથમ તો અમારે પોતે જ વિદ્યાર્થી બનવાની જરૂર હતી. જે કામ આ સંસ્થામાં કરવાની અમારી ઉમેદ હતી તે કરવાની લાયકાત મેળવવા માટે અમારે જાતે જ વિદ્યાર્થી બનીને અમારી જાતને ઘડવાની હતી. તેથી અમે નક્કી કર્યું હતું કે આ આશ્રમશાળા અમારે અમારાથી જ શરૂ કરવી. અને બરાબર એક વરસના ઘડતર પછી એમ લાગે કે હવે અમારામાં કામ કરવાની લાયકાત આવી ગઈ છે તો પછી બીજે વરસે વિદ્યાર્થીનીઓ લેવી.

હું—તમે બધાંએ ક્યાં ક્યાં કામ શીખી લીધાં ?

મુ. સં.—અમે ગૃહકાર્યો—રાંધવું, દળવું, ખાંડવું, પાણી ભરવું, સફાઈ કરવી, અનાજ સાફ કરવું ને સંવરવું વગેરે શીખી લીધાં. વળી ઉદ્યોગમાં શાકભાજી ને ફળવૃક્ષનો ઉછેર, ગોરસવિદ્યા તેમ જ ગોપાલન, કાંતણપીંજણ, સીવણ, તેમ જ ઘરને અંગે જરૂરી એવાં બીજાં કેટલાંક પરચુરણ કામો જેવાં કે કલાઈ કરવી, સાબુ બનાવવો, નાનાંનાનાં સમારકામો વગેરે શીખી લીધું. ઉપરનાં કામો કરવામાંથી અમે આરોગ્યજ્ઞાન, શરીરશાસ્ત્ર, ગૃહવિજ્ઞાન, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, પ્રાણી-શાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર ખગોળશાસ્ત્ર, પદાર્થવિજ્ઞાન, ઘરગથ્યુ વૈદક વગેરે સંબંધે જરૂરી જ્ઞાન પણ મેળવી લીધું.

હું—દરેક જાણે આ બધાં કામો શીખી લેવાની શી જરૂર ? એકએક જાણે અમુક કામો વહેંચી લઈ તેમાં કુશળ થવાનું કેમ ન રાખ્યું ?

મુ. સં.—આવી સંસ્થામાં દરેક કામ દરેકને આવડવાની ખાસ જરૂર નહ. કામોનું વાતાવરણ યથેચ્છ જમાવવું હોય, અને કાંઈ ગેર-લાજર હોય ત્યારે પણ કામ બરાબર ચાલે એમ કરવું હોય તો દરેક જાણે આ દરેક કામ આવડવું જોઈએ.

હું—વારુ. તમને પ્રારંભિક ખર્ચ તો થયો હશે, તેમ જ આખું વરસ કાઢવામાં પણ નાણાંની જરૂર પડી હશે. એને માટે તમે શું કર્યું ?

મુ. સં.—અમારે જે કામ કરવું હતું તેની સામાન્ય રૂપરેખા મિત્રોને મોકલી હતી અને જમીન વગેરેની સગવડ જ્યાં મળી જાય ત્યાં કામ શરૂ કરવાનું જણાવ્યું હતું. શરૂઆતમાં જરૂરી મકાનો તથા પંદર વીધાં જમીન એક મિત્રે વાપરવા આપ્યાં. તેમની કીંમત પણ નક્કી કરવામાં આવી. અમારી પાસે નાણાં આવે ત્યારે એ કીંમત આપવાની હતી, અને ત્યાં સુધી બધું એમ ને એમ વાપરવાનું હતું.

આ રીતે જમીન, મકાન અને ફૂવાની બાબતનો ઉકેલ આવી ગયો. એટલી માટે હળલાકડાં, બળદ, ગાયો, અને બીજાં સાધનો

વસાવવા માટે પાંચસોસાતસો રૂપિયાની જરૂર હતી તે પણ મિત્રો પાસેથી મળી ગયા.

મારું પોતાનું ઘર તો ચાલતું જ હતું, એટલે તેનાં વાસણકુસણ તે સાંચતો વગેરે કામમાં આવ્યાં.

હું—વારુ, આ તો કાયમી ખર્ચની ગોઠવણ થઈ. પણ ચાલુ ખર્ચ માટે શું કર્યું ?

મુ. સં.—અમારી આખી યોજના જ એવી હતી કે જેમાં નાણાંની ઓછામાં ઓછી જરૂર પડે. એમ ન હોય, તે નાણાંની ઘણી જરૂર પડે તો તેવી કળવણી આપણા દેશને પોપાયઃ જ નહિ ને ? જેમણે ‘ જેન કન પ્રકારેણુ ’ ધેસો ભેગો કર્યો છે તેમને ઉંચરે નાણાંની ભીખ માગીને હરાયા કૂતરા જેવી રિયતિ ન કરવી હોય તો ઉત્પાદક શ્રમમાંથી શક્ય તેટલો ખર્ચ મેળવી લેવાનો ચત્ન કરવો જ રહ્યો અને આ રીતે જ આપણી કળવણીના કાયદાનો સાચો ઉદ્દેશ આવવાનો છે, એમાં મને આટલા અનુભવ પછી રજૂ પણ શંકા રહી નથી.

વળી જેમને માથે પરિવારની કે બીજાના નિર્વાહની જવાબદારી હોય એવો તો હું એકલો જ હતો. જે જે બહેનો મારી સાથે જોડાઈ હતી તેમને તે સવાલ હતો જ નહિ. હું મારા ખર્ચ મેળવી લઉં એમ હતું, એટલે સવાલ રહ્યો પેલી જે બહેનોનો. એમને માટે મલિને દલાટે જણ દીડ ચાર પાંચ રૂપિયા નેઈએ. એટલે જે માટે બાર માસ સારુ સો સવાસો રૂપિયાની જરૂર હતી તે તો મળી જ ગયા હતા. વળી અમે બધાં સશક્ત અને મહેનત કરવાની ઇચ્છાવાળાં હતાં. તેથી અમે બાર મલિને જોયું કે અમને ઘણાં જ થોડાં નાણાંની મદદની જરૂર પડી હતી. અમારા ચાલુ ખર્ચનો મોટો ભાગ અમે અમારી મહેનતમાંથી કમાઈ લીધો હતો.

હું—બાર માસમાં તમે તૈયાર થઈ ગયાં ?

મુ. સં.—હા. એ અઢરું તો હતું. પણ અમને તો અખતરાની ધૂન લાગી હતી, તે તેથી અમે સંકલ્પ કર્યો હતો. મનની દૃઢતાથી

શું ન થઇ શકે ? વળી અમે જ્યાં કામ કર્યું હતું, ત્યાંનો પણ કામ બાબતનો થોડો ઘણો અનુભવ અને મહાવરો તો હતો જ. એટલે અમે એક વરસમાં ઠીકઠીક તૈયાર થઈ ગયાં.

૬

શરૂઆત

હું—ઠીક. વરસ પછી તમે કન્યાશ્રમની શરૂઆત કરી ?

મુ. સં.—હા. અમારી વિદ્યાર્થી અવસ્થા પૂરી થઇ એટલે અમે શિક્ષકનું કામ કરવા તૈયાર થઇ ગયાં. મારી સાથે જે જે બહેનો હતી તેમની ઉપર બીજા કાંઈના નિર્વાહની જવાબદારી નહોતી. એટલે ખાતાંપીતાં મહિને દસપંદર રૂપિયા લઈને તેઓ રહી શકે એમ હતી. મારી ઉપર મારા કુટુંબના ભરણપોષણનો આધાર હતો. પણ મારા પરિવાર માટે જરૂરી ખર્ચ હું મેળવી શકું એમ હતું. વળી મારી પત્ની પણ અમારી જેમ કામ કરી શકતી હતી. તે પણ અમારી સાથે કામમાં જોડાવા તૈયાર થઈ ગઈ. એટલે અમે ચાર જાણુ કામ કરનાર હતાં.

હું—તમે કેટલી વિદ્યાર્થીનીઓ લીધી ?

મુ. સં.—અમે પહેલે વરસે માત્ર દસ જ વિદ્યાર્થીનીઓ લીધી, અને તે પણ અમે પસંદ કરીએ તેવી જ.

હું—તમારી પસંદગીની વિદ્યાર્થીનીઓ મળી રહી ખરી ?

મુ. સં.—જરૂર.

હું—નવાઈની વાત !

મુ. સં.—એમાં નવાઈ પામવા જેવું કંઈ નથી. એ ખરું કે આજે તો સમાજને કામ કરવાને બદલે હાથપગ જોડીને બેસી રહેવામાં સંસ્કારિતા, મોટાઈ વગેરે આવી ગયેલાં જણાય છે, ને તેથી જેમ તરસ્યું મૃગ ઝાંઝવાં પાછળ દોડી મરે છે તેમ સમાજ બેડાકું

અને નિર્વીર્ય કેળવણી પાછળ દોડી મરે છે. અને છતાં કમનસીબની વાત છે કે આ ઝાંઝવાંનાં નીરની પાછળ દોડી મરવામાં વિનાશ છે, એનું જ્ઞાન પણ સમાજને નથી. અને તેથી આવી સંસ્થામાં પોતાનાં બાળકોને મૂકવા કોઈક જ ઈચ્છે.

પણ અમારા કામ સંબંધે અમારા પરિચિતોમાં ફીકડાક ખ્યાલ હતો. અમે શું કરવા ને તે કેવી રીતે કરવા માગીએ છીએ તે સંબંધે સંપૂર્ણ ખ્યાલ આપતી એક નાનકડી પુસ્તિકા અમારા મિત્રમંડળમાં વહેંચી હતી. અને તેથી તેઓ અમારા કામનું રસપૂર્વક નિરીક્ષણ કર્યા કરતા હતા.

આમ હોવાથી જ્યારે અમે વિદ્યાર્થીનીઓ લેવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે અમને તે અમારા ઉપરોક્ત મંડળમાંથી જ મળી રહી.

હું—કેવી કન્યાઓ તમે લીધી ?

મુ. સં.—પસંદગી માટે નીચે મુજબ નિયમો રાખ્યા હતા.

૧. ઉંમર— ૧૨ વરસ.

૨. શરીર— મજબૂત, રોજના છસાત કાકાકનો શ્રમ સહન કરે તેવું, ને નીરોગી.

૩. કામ— એને ઘેર તે ઘરનાં બધાં કામકાજ—દળવું, ખાંડવું, પાણી ભરવું, રાંધવું, વાળવુંઝૂડવું, નહાવુંઘાવું વગેરે કામકાજ કરતી હોય.

૪. રુચિ—મહેનતનાં કામોનો તેને કંટાળો ન હોય, ને સાદા ખોરાકથી સંતોષ થાય.

૫. ભણતર— ઓછામાં ઓછી ગૃજરાતી ચાર ચોપડી પૂરી કરી હોય.

૬. મુદત— અમારે ત્યાંની ચાર વરસની તાલીમ પૂરી કર્યા પછી સંસ્થાને પોતાની સેવા ઓછામાં ઓછાં બે વરસ આપી વિશિષ્ટ તાલીમ લેવાનું સ્વીકારવું જોઈએ.

૭. લગ્નસંબંધ— પરણેલી:ન જ હોય, તેમ જ અમારી તાલીમ પૂરી થતાં સુધી તે પરણે નહિ.

૮. તેના ધરમાં સરીરશ્રમનું વાતાવરણ હોય.

ઉમેદવારી— ઉપરની શરતો પૂરી કરી શકે એમ હોય તે પાલક પોતાની કન્યાને અમારા આશ્રમમાં દાખલ કરાવવા માટે અમારી સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ કરે. એ પરથી અમને લાગે કે તેને બોલાવવી જોઈએ તો બોલાવીએ. તેને રૂબરૂમાં તપાસી જોયા બાદ યોગ્ય લાગે તો બે માસની ઉમેદવારી પર લઈએ. એ બે માસના અનુભવ પરથી એને અંતેવાસી બનાવવા જોઈ લાગે તો તે અંતેવાસી બને, નહિ તો તેને પાછાં જવું પડે.

હું—તમે આટલી બધી કડકારી રાખો તેથી તો પાલકોને અગવડ પડે, ને આવી સંસ્થાનો લાભ ઘણી જ થોડી બાલાઓ લઈ શકે.

મુ. સં.—વાત બરાબર છે. પણ અધિકાર તો જોવો જોઈએ ને? અધિકાર વિનાની મજેલી વસ્તુ લાભને બદલે હાનિ પણ કરી બેસે. એટલે અધિકાર છે કે કેમ એ તો સૌથી પહેલું જોવું જોઈએ. પાત્રે દાનમ્ ।

વળી નવી જ બાબતનો અખતરો કરવાનો હોય ત્યારે એ અખતરો માટે સુયોગ્યતા જ પસંદગી થવી જોઈએ. એવી વ્યક્તિઓ દ્વારા પાત્રો બરાબર નંખાઈ જાય અને એક જાતની પાકી પરંપરા રચાઈ જાય એમ કરવું એ કાર્મ પણ સંસ્થા માટે અતિ આવશ્યક છે. એમાં જેટલી કચાશ રહે તેટલી તે સંસ્થા નબળી પડે.

મેં જે સંસ્થામાં કામ કર્યું હતું ત્યાંનો મને અનુભવ હતો કે ગમે તે કન્યાને લેવાથી કામ બરાબર થઈ શકતું નહોતું. સંસ્થાનાં ધ્યેયો અને તેમને પહોંચવા માટેની સંસ્થા જે રીતો લે તે સાથે બંધ બેસી શકે નહિ તેવી બાલાઓને લેવાથી સંસ્થાનું કામ બગડતું, ને એવી બાલાઓને લીધે બીજી બાલાઓને ઘણી હાનિ પહોંચતી.

વળી આવા આશ્રમની કલ્પનાના મૂળમાં જ સંખ્યાના કરતાં ગુણ પર જ દષ્ટિ હોય છે. આવી રીતે તૈયાર થયેલી કન્યાઓ દ્વારા જ આપણે બુદ્ધિપૂર્વકની ઉત્પાદક મહેનતનો અને તે દ્વારા સંસ્કારિતાનો પ્રચાર કરી શકીએ.

આપણે સમાજનાં મૂલ્યાંકનો બદલવાં હોય ને તેને આવા સદ્ધર પાયા પર મૂકવો હોય તો કાઢતે પણ અંતેવાસી બનાવતા પહેલાં શક્ય તેટલી બધી ચોકસાઈ કરી લેવી રહી.

સંખ્યાને લોભે અનધિકારી પાછળ અદળાક શ્રમ અને નાણાં આજે તો વેડફાય છે.

હું—પણ જનતાની ફળવણીનું શું?

મુ. સં.—આવા આશ્રમો ‘પાવર હાઉસ’ જેવા છે. એમાં જે વિદ્યુત બળ ઉત્પન્ન થાય તેનાથી સર્વત્ર રોશની ફેલાય. આ રીતે ઘડાયેલી બાળાઓ દ્વારા આમજનતાને ફળવણી મળવાની. આ જ આશ્રમમાં દેશની બધી બાળાઓને ભેગી કરીને તાલીમ આપવી જ જોઈએ એમ ન જ હોઈ શકે.

અહીં તાલીમ લીધેલી બાળાઓ બીજી બાળાઓને તાલીમ આપવાનું શરૂ કરે, ને એ રીતે આ તાલીમનો ફેલાવો થાય. એટલે આવા આશ્રમો તો પાવર હાઉસની ગરજ સારે. ને તેથી તેમાં તો ખાસ અધિકારીને જ તાલીમ આપવાની હોય.

હું—તમારી કસોટીમાંથી પસાર થઈ શકે તેવી દસ કન્યાઓ તમને મળી રહી ખરી?

મુ. સં.—હા. અને તેમનાં પાલક પણ તાલીમ પૂરી થતા સુધી તેમને અમારી સાથે રાખવા સંમત થયાં.

હું—તમે પાલકો પાસેથી ખરચ પેટે કંઈ લેવાનું રાખ્યું હતું ખરું?

મુ. સં.—હા. પણ એને માટે કાંઈ ચોક્કસ ધોરણ નહોતું રાખ્યું; હજી પણ નથી રાખ્યું પાલકની જેવી આર્થિક સ્થિતિ. કાઢતી સારી સ્થિતિ હોય તો તે વરસ દહાડે સારી રકમ પણ આપે. સામાન્ય

સ્થિતિવાળા પચાસ-પોણાસો આપે. ને જેની સ્થિતિ ના હોય તે પાંચ-પચ્ચીસ આપે કે કંઈ ન આપે.

હું.—ક્યા પાલકની ફેરી સ્થિતિ છે તે શી રીતે માલૂમ પડે? ઘણી વાર એવું બને છે કે તવંગર લોકો ગરીબ હોવાનું જણાવી છટકી જાય છે.

મુ. સં.—વાત સાચી છે. પણ અમારી સાથે અપ્રામાણિક થઈ શકાય એવું જ નથી. અહીં તો ઉપર ટપકે જેનારને આખો દિવસ વૈતરું ફૂટવાનું દેખાય, ને જેને શિક્ષણ કહેવામાં આવે છે તેનું તો મોટું મીઠું જ જણાય. એટલે બહારના ભપકાથી અંગતરને પોતાનાં બાળકોને મૂકવા માંડે જે લોકો તૈયાર થઈ જાય એવા હોય છે તે તો આવી સંસ્થા તરફ નજર સરખી પણ કરે નહિ. જેમની સાથે અમારે અંગત સંબંધ હોય, ને જેઓ અમારા આદર્શને સ્વીકારતા હોય તેઓ જ પોતાની બાલોને અમારે ત્યાં મૂકવા લલચાય. એટલે જે પાલકો પોતાની કન્યાઓને અહીં મૂકે છે તેમની સાથે અમારે વરસોનો અંગત સંબંધ હોય છે. આ કારણે અમને પ્રત્યેક પાલકની આર્થિક સ્થિતિની થોડી ઘણી ખબર હોય છે, અને તેથી કાણુ કંટકું આપી શકે એમ છે એ નક્કી કરવામાં મુશ્કેલી પડતી નથી.

વળી અમારું પ્રામાણિક ને મહેનતુ જીવન જ તેમને અમારી સાથે પ્રામાણિક થવા પ્રેરે છે; અમને છતરવા જતાં તેમને સંકાય જ થાય. પોતાની શક્તિ કરતાં ઓછું આપવાની દાનત હોય એવો એક પણ પાલક હજી સુધી અમને મળ્યો નથી. દરેક પોતાની શક્તિ મુજબ આપે જ છે. વળી કાંઈકાંઈ વધારે પણ આપે છે.

હું.—આ તો સરસ કહેવાય ! નાણાં ન ભરી શકે એવાંની કન્યાઓ અહીં છે કે ?

મુ. સં.—હા. કંઈ જ ન ભરી શકે એવી થોડીક જ, વરસ દહાડે વીસ, પચ્ચીસ, કે પચાસ ભરે એવી ઘણી, સો કે તેથી વધારે ભરે એવી થોડીક.

ધરકામ

હું—તમે જેમને પહેલવહેલી લીધી તેમની સાથે કામની શરૂઆત કવી રીતે કરી ?

મુ. સં.—અમે વિદ્યારંભદિન ઊજવ્યો; દર વરમે ઊજવીએ છીએ. તેમાં અમે આ કામમાં રસ લેનાર ભાઈ બહેનોને બોલાવ્યાં. આ રીતે અમે શરૂઆત કરી.

અમારી પાસે એક વરસના કામનો અનુભવ હતો અને અમે ચારે જણ કાંઈ પણ કામ કરવાને તત્પર ને શક્તિમાન હતાં; જ્ઞાન-ગુમાનની ગાંઠડી અમે કૃપામાં પધરાવી દીધી હતી. તેથી અમને કશીય તકલીફ પડી નહિ. છાકરીઓના સાસ ગળતાં થોડી વાર લાગી ખરી. પણ તેઓ કામમાંથી નવરાં પડે ત્યારે સોરવાનો વખત મળે ને ?

હું—આ લોકો પહેલેથી જ યહું કામ ઉત્સાહપૂર્વક કરવા લાગ્યાં ? તેમને કામનો કંટાળો નહોતો આવતો ?

મુ. સં.—ના. એનાં મુખ્ય બે કારણ હતાં. અમે જે છાકરીઓ લીધી હતી તે બેકાદુ વર્ગમાંથી લીધીજ નહોતી. ઘેર પણ જેમને રોજના પાંચ છ કલાક મહેનત કરવાની જ હતી, ને એટલી મહેનત કાંઈ ને કાંઈ રૂપમાં કરતી જ હતી તેમનેજ અમે લીધી હતી. બે માસની કસોટીમાં ખોચી પડનારને નજ રાખવાનો અમારો અડગ નિશ્ચય હતો.

કંટાળો ન આવવાનું બીજું કારણ, અને તે પણ ઘણું સખળ કારણ એ હતું કે અમારામાંથી કાદનેય ઊંડે ઊંડે પણ આવી મહેનતનો અણગમો કે વિરોધ નહોતો. મારો અનુભવ હતો કે જ્યાં સંચાલકમાં દ્વિધા ભાવ હોય છે ત્યાંજ વિઘર્ષિનીઓમાં પણ દ્વિધા ભાવ પેદા થાય છે, ને સંસ્થાનું કામ શિથિલ બને છે અમારે અહીં

એવું હતુંજ નહિ. અમને તો મહેનતમાં રસના ઘૂંટડા આવતા હતા. એ બાબતના અમારા અદમ્ય ઉત્સાહનો એપ બીજાને ન લાગે એમ બને જ નહિ. અમારામાં ચિરાગ પ્રગટેલી હતી, ને તેથી બીજાની ચિરાગ સળગાવવાની અમારામાં તાકાત હતી.

ભાંજગડ તો ઊભી થાય છે જ્યાં ચિરાગ પ્રગટેલી નથી હોતી ત્યાં. જુદીજુદી માન્યતાવાળાં જ્યાં ભેગાં થયાં હોય ત્યાં દેડકાંની પાંચશેરીની દશા થાય; ફૂતરું ગામ ભણી તાણે ને શિયાળ સીમ ભણી તાણે. આવી સંસ્થા કશું સાધી શકે નહિ.

હું—કામોની વહેંચણી કેમ કરી ?

મુ. સં.—તમે અત્યારે જુઓ છો તેવી વહેંચણી તે બખતે પણ હતી. છતાં હું તમને તે દ્વંદ્વામાં બતાવું.

૧. જેને રસોઈ કરવાની આવે તેને રસોડા અંગેનું બધું કામ કરવાનું રાખ્યું હતું; અનાજ વીણી લેવું, શાક સમારવું, પાણી ભરવું, રસોઈ કરવી, વાસણ સાફ કરવાં વગેરે વગેરે.

૨. જેમને કોઠારનું કામ હોય તેમણે દળવાખાંડવાનું, ઉપણવા-ઝાટકવાનું, જરૂરી મસાલા તૈયાર કરવાના વગેરે કામો કરવાનાં.

ઋતુમાં જે તે ચીજ બાર માસની ભરી લેવાનો રિવાજ રાખ્યો છે. એવી ચીજ જ્યારે લઘ્યે ત્યારે તો તેની સફાઈમાં બધાં જ રોકાયે.

ડાંગર ખાંડી ચોખા કાઢવા, દાળ બનાવવી, આમલી ફેલવી વગેરે કામો અહીં જ કરી લઘ્યે છીએ.

૩. સફાઈના કામમાં જળજૂની, મોરીઓની, ખાળકૂંડીની, નહાવાની જગાની, ફૂવાની, રસ્તાઓ, અને ચોગાનની, તથા એવી બીજી બધી સફાઈનો સમાવેશ થાય છે.

૪. ગારસ અમારો મુખ્ય ઉદ્યોગ છે, અને તેથી એ કામ રોજ લગભગ બધાંએ નૈમિત્તિક કર્મની જેમ કરવાનું હોય છે. ગાયોને

ખાણુ આપવું, ગાયો દોહવી, દૂધનો હિસાબ રાખવો, દૂધ મેળવવું, અને વલોવવું તથા માખણમાંથી ઘી તૈયાર કરવું, અને એને અંગે બીજાં જે કામ હોય તે કરવાં.

અમે દર બે જણુ વચ્ચે એક ગાય આવે એટલી ગાયો તો ઓછામાં ઓછી રાખીએ જ છીએ. એટલે બધાંને ગાયોનું કામ રોજને રોજ કરવાનું રહે જ છે.

૫. **ખેતીકામ:-** અમે એમાં ત્રણ વિભાગ રાખ્યા છે : ૧. શાકભાજી, ૨. ફળવૃક્ષો, ૩. ગાયો માટે ચારો અને થોડુંબાણું અનાજ. આ બધી ખેતી અમે હળલાકડાં અને બળદથી કરાવીએ છીએ. એને માટે નોકર રોક્યો છે. અમે તો એમાં ફાલતું મજૂરી કરીએ : ખાડા ખોદીએ, ગોડીએ, ઘાસ કાઢીએ, ચાર કાપીએ, બીજ રોપીએ, વેલાઓ માટે માંડવા કરીએ, શાકભાજી અને ફળ ઉતારીએ વગેરે વગેરે.

૬. **કાંતણુપીંજણુ:-** કાંતણુપીંજણુ પણ નૈમિત્તિક કર્મ જેવું છે. દરેકે તે કામ કરવાનું જ હોય છે.

ખેતાનાં વસ્ત્ર, તથા આશ્રમને અંગે બીજું જે કંઈ કાપડ જોઈએ તેને માટે જરૂરી સૂતર તો અમારે કાંતવું જ રહ્યું. રોજનો દોઢ કસાક અમે તેની પાછળ આપીએ છીએ.

૭. **સીવણુ:-** એ એક ગૌણુ ઉદ્યોગ છે. અમારા વાપરનાં બધાં કપડાં અમે સીવી લઈએ છીએ. દરેક જણુ ઘરગથ્થુ સાદાં કપડાં વેતરતાં અને સીવતાં શીખી જાય એટલે બસ.

હું—આપણે આગળ જઈએ ત્યાર પહેલાં ગૃહકાર્ય અંગે, ઉદ્યોગોને અંગે મારે જે કંઈ પૂછવુંગાછવું છે તે પૂછી લઉં.

મુ. સં.—ખુશીથી પૂછા.

હું—રસોઈ માટે કેવી ગોઠવણુ રાખી છે? સંયુક્ત રસોડું છે કે વિભક્ત ?

મુ. સં.—અમે જે વરસે વિદ્યાર્થીઅવસ્થામાં હતાં અને બીજે વરસે ફક્ત દસ જ વિદ્યાર્થીનીઓ લીધી હતી ત્યારે સંયુક્ત રસોડું જ રાખ્યું હતું. પણ પછી જેમ જેમ સંખ્યા વધતી ગઈ તેમ તેમ વિભક્ત રસોડાં કરી દીધાં સામાન્ય રીતે આઠ દસ માટે એકએક રસોડું અત્યારે છે. બધાં રસોડાં પર એક શિક્ષકની દેખરેખ હોય છે, ને તેમની બધી જવાબદારી તેની ગણાય છે. શરૂઆતમાં એને બધા વખત તેમાં રોકાયેલાં રહેવું પડે છે, પણ જોકરીઓ બરાબર ટેવાઈ ગયા પછી તો તે બીજાં કામો પર પણ જઈ શકે છે.

હું—બધાં ગૃહકાર્યો પર બધાં એકી સાથે તો ન જ જઈ શકે. તો પછી તમે એ કામો બધાં શીખે તે માટે શું કરો છો ?

મુ. સં.—દરેક કામ માટે અમુકઅમુકની સંખ્યા રાખી હોય છે. દર પંદર દિવસે યા મહિને કામોની ફેરબદલી કરીએ છીએ. આ રીતે દરેકને દરેક કામ વારાફરતી આવી જાય છે. ગાયોનું કામ અને કાંતાણુપીંજણુ એ દરેકને રોજ કરવાનાં હોય છે. બાકીનાં કામો વારાફરતી કરવાનાં આવે.

હું—એકનું એક કામ અમુક સમય સુધી રોજરોજ કરવામાં કંટાળો ન આવે ?

મુ. સં.—ત્યાં ઉદ્યોગનું વાતાવરણ મોળું હોય, અને દ્વિધાબાવ તરવર્યા કરતો હોય ત્યાં જરૂર કંટાળો આવે. પણ અમારે અહીં તો એવું કંઈ જ નહિ. દરેક જણ બનણે છે કે વારાફરતી કામ બદલાવાનું જ છે, અને દરેકને દરેક કામ શીખવાનું જ છે. વળી દરેકને એ પણ સમજ હોય જ છે કે ગંભીરપણે કામ કરવું હોય ને શીખવું હોય તો એકના એક કામ પર દિવસો સુધી મંજૂ જ રહેવું જોઈએ. વળી અહીં રહેનારને એ પણ ખ્યાલ છે જ કે આ સંસ્થા આ રીતે જ ચાલવાની છે, ને તેટલા માટે તો તેનું અસ્તિત્વ છે, અને તેથી જેને આ રીતે ન રહેવું હોય તેને સંસ્થા છોડી જવાની છૂટ છે.

હું—વારુ, હવે આપણે આગળ ચાલીએ. ભોજનમાં શું આપે છે ?

મુ. સં.—સવારના નાસ્તામાં દૂધરોટલા, દહીંરોટલા, રાખરોટલા, દૂધ ને ફળ કે એવું કંઈ હોય છે. બપોરે ભોજનમાં દાળભાત, કઢીભાત ને શાક તથા રોટલા. શાકની જગાએ કઠોળ પણ હોય. રાતે વાળુમાં રોટલા, દૂધ ને શાક યા કઠોળ, રોટલી ભાખરી કે એવી વાનીઓ કાઠ વાર. વળી અઠવાડિયામાં એકાદ વખત દેખરાં, મૂઠિયાં, કે એવું કંઈ હોય.

હું—ફળ, શાક ને દૂધ તમે તમારાં જ વાપરો કે ખૂટે તો બહારથી લાવો ?

મુ. સં.—શાક ને દૂધ તો અમે અમારાં હોય તો વાપરીએ ને ન હોય તો ન વાપરીએ એવાં નિયમ જ રાખ્યો છે. પણ એ તો હમેશાં હોય જ છે, ફળ ન પણ હોય. વળી કેટલાંક ફળ અમારે ત્યાં થતાં નથી. એવાં ફળ કાઠ કાઠ વાર બજારમાંથી લાવીને આપીએ છીએ.

હું—તમે સાંજના નાસ્તો નથી આપતા ?

મુ. સં.—ના. બપોરે બાર વાગે જમવાનું હોવાથી વચ્ચે કાંઈ લેવાની જરૂર રહેતી નથી.

હું—રસોઇમાં કયું ધારણ રાખ્યું છે ?

મુ. સં.—સુખી ખેડૂતને ત્યાં જે રસોઇ મળતી હોય તેવી પણ આરોગ્યવર્ધક રસોઇ બનાવવી એમ અમે નક્કી કરેલું છે. એટલે ભોજન સાદું અને મરીમસાલા વિનાનું હોય છે. વધાર વગેરે અદ્ય પ્રમાણમાં રહે છે. તળેલા પદાર્થનો જવડો ઉપયોગ થાય છે. મિષ્ટાન્નો કાઠ વાર હોય છે. અમે તંદુરસ્તી અને ખેડૂત યા પરિશ્રમ જીવનનો વિચાર કરીને તેને અનુરૂપ ખોરાક ચોજીએ છીએ, અને જતાં તેમાં સ્વાદ વગેરેની દૃષ્ટિએ અનેક વિવિધતા લાવીએ છીએ. ખોરાકમાં જે ચીજો જેટલા પ્રમાણમાં આપણા લોક વાપરે છે તેમાંથી પણ અનેક પ્રકારની આરોગ્યવર્ધક વાનીઓ બનાવી શકાય છે એ આપણે સમાજને બતાવવું રહ્યું.

આહારશાસ્ત્રનાં ભાષણો આપવા કરતાં, તેને અમલમાં મૂકી તે દ્વારા તેનું શિક્ષણ બાળકોને આપવાનું અમે પસંદ કરીએ છીએ. મરીમસાલા, અથાણાં, ચટણીઓ વગેરે પોષણુની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી ન હોવાથી રોજના આહારમાં એમનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી. પણ કાંઈ પ્રસંગે માત્ર ચટકા ખાતર તેમનો ઉપયોગ કરાય છે ખરો.

૮

ઉદ્યોગો

હું—ગોરસવિદ્યાને તમે મુખ્ય ઉદ્યોગ તરીકે રાખેલ છે એ તો વિચિત્ર ભાગે છે. સીવળુ, ભરતગૂંથણુ, ટાઇપરાઇટિંગ, પુસ્તકબંધાઇ, વગેરે ઘણા ઉદ્યોગો સ્ત્રીઓ માટે છે, ને સર્વત્ર તેમની જ હિમાયત કરાય છે; ત્યારે તમે વળી આ ‘ઇદમ્ તૃતીયમ્’ ક્યાંથી શોધી કાઢ્યું ? એમાં તમે શું માંહ્યા ? છાણુમૃત્રમાં લાથ ધાલવા પડે, ઘાસચારા નીરવાં પડે, દોરને નલવરાવવું પડે, દૂધ દહોવું પડે, દહીં વલોવવું પડે વગેરે. આમાં તો કપડાં બગડે, અને કંટાળો આવે, ને વળી દોરની સાથે દોર જેવાં થવું પડે.

વળી શિક્ષકનો, દાક્તરનો, નર્સનો, કારકુનનો વગેરે ધંધા પણ છે. સ્ત્રીઓએ પોતાના પગ પર ગલવું બેઠએ એમ તમે નથી માનતા ? અને જે એમ કરવું હોય તો તમારે તેને કાર્મ એક સારા ધંધા ન શિખવવો બંધએ ? એમ કરવાને બદલે તમે તો દોરઉત્તરનો ધંધા શિખવાડી તેને એના એ અંધારરૂપમાં રાખવા બેસા છો.

મુ. સં.—ના, એમ નથી. પ્રચલિત માન્યતાઓથી મારી માન્યતાઓ ઘણી જુદી છે. જરૂર પડે તો પોતાનો રોટલો પોતે કમાઈ લેવાની કે બાળબચ્ચાંનું પણ પૂરું કરવાની આવડત અને તાકાત તેનામાં હોવાં જ બંધએ એમ હું માનું છું, અને તેને માટે હું માત્ર ગોરસવિદ્યાને બહેનો માટે સર્વશ્રેષ્ઠ ધંધા તરીકે ગણું છું.

વળી ગૃહસ્થાશ્રમી બાઈને માટે પરિવારની સંભાળ ને બાળઉછેર એ સિવાય બીજો કોઈ ઉત્તમ ધંધો નથી જ એવી મારી દૃઢ માન્યતા બંધાઈ છે. દુનિયાની સ્ત્રીઓ યોગ્ય માતાઓ થઈ જાયું તો આખી દુનિયાની શિક્ષણ ફરી જાય. આજે તો દુનિયા આસુરી સંપત્તિ પાછળ પડી છે, ને તેથી તેને અંધબોદિયા ધંધો સૂઝે છે. આવે કારણે સ્ત્રીઓને કારકૂની કે એવા બીજા ધંધો કરવા પડે છે. હું તો માનું જ છું કે જે સમાજમાં સ્ત્રીઓને પરિવારની સંભાળ લેવાનું છોડીને કમાવા જવાની ફરજ પડે છે તે સમાજ રોગગ્રસ્ત છે, ને જો એ રોગ દૂર ન થાય તો તે સમાજનો વિનાશ થવાનો છે.

કોઈકોઈ સ્ત્રીઓ ભલે દાયણ, નર્સ, દાક્તર કે વકીલ થાય. એ દ્વારા પણ સમાજની સેવા કરવી હોય તો તે કરવાનો અવકાશ છે ખરો. પણ સમાજનાં તનમન નીરોગી રહે એવી રીતે સમાજને જીવતાં શિખવી દીધું હોય તો પછી દાક્તરો ને વકીલોના રાફડાની જરૂર ન રહે. અને સમાજને આવે તો યોગ્ય ગૃહિણીઓ બનાવી શકે. એટલે આવા ધંધો ગણીગાંડી બહેનો ભલે કરે, પણ ગૃહસ્થાશ્રમી બાઈ માટે પરિવારની સંભાળ એ જ એક ઉત્તમ ધંધો છે.

ઉપર મુજબ શિક્ષકના ધંધાનું પણ. આજે તો એવી માન્યતા પ્રવર્તે છે કે જે કોઈ સૂતું અધ્યુ તે શિક્ષક થઈ શકે. વળી જેનો ક્યાંઈ પત્તો નથી ખાતો તે શિક્ષકના ધંધામાં ઘૂસી જાય છે. આ ભયંકર અવદશા છે. બહેનો શિક્ષકનું કામ કરે એ તો ઉત્તમ વાત છે. પણ એ ધંધો બધી બહેનો માટે ન જ હોય ને ? એમાં પણ ગણીગાંડી બહેનો જ જોઈએ ને ?

બીજી એક વાત. કમાણી માટે ધંધાની પસંદગીમાં એક ખાસ આવડત લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે. આપણા દેશની આમજનતાની દશાનો વિચાર કરીને પાયાનો ઉદ્યોગ પસંદ કરવો રહ્યો. વળી એ ઉદ્યોગ એવો પણ હોવો જોઈએ કે તેની દ્વારા સમસ્ત માનવજાતિનું

કલ્યાણ થાય. વધારામાં એ પણ જોવું રથું કે તેવા ઉદ્યોગ માટે પણ યંત્રવાદ કે મૂડીવાદ પર કામ ન થવું જોઈએ. યંત્રવાદમાંથી મૂડીવાદ ને મૂડીવાદમાંથી સામ્રાજ્યવાદ જન્મ્યાં છે, ને તે કારણે આજે પરસ્પર ગળાં કપાય છે તથા ભારે ઉત્પાત મચી રહ્યો છે. એ ઉત્પાત, એ આસુરી લીલા નિર્મળ નથી થવાની, જ્યાંસુધી આપણી વૃત્તિ હાલકાં હરામ કરીને બીજાંની મોંઘેનત પર તાગડધિન્ના કરવાની ને બીજાંના ખભા ઉપર ચડી બેસવાની હશે.

આ બધી દૃષ્ટિએ વિચારતાં મને તો બહેનો માટે ગૌરવવિધાનો ધંધો ઉત્તમ જણાયો છે. એ પાયાનો ને જગકલ્યાણનો ઉદ્યોગ છે. આજે પણ ગામડાની અભણ અનાથ બાઈઓ ભેંસમાંથી પોતાનું પેટ કાઢે છે. એટલે એ ધંધામાંથી પેટ ન કઢાય એમ માનવાને કારણ નથી. જો બુદ્ધિપૂર્વક સાચી દાનત ને ખંતથી આ ધંધો કરવામાં આવે તો પોતાને ઘેર બેઠે જ કાંઈ પણ બાઈ પોતાનું ગુજરાન સારી રીતે કરી શકે એટલું જ નહિ, પણ ફાજલ વખતમાં સ્વાખ્યાય અને જનસેવા પણ કરી શકે.

ગૌરવથી ઊતરતો ધંધો શાકભાજી કે ફલવૃક્ષ ઉછેરનો છે. એથી ઊતરતો શિક્ષકનો (શિક્ષકની નોકરી, અને નહિ કે અમારે અહીં છે તેવો), ને વૈદકનો છેલ્લો છે. કારકૂની તો નપાવટ છે.

ભરવુંગૂંથવું, રંગવુંજાપવું, પુસ્તક બાંધવાં, સેવપાપડ કે અથાણાં-ચટણી કરવાં, ટોપલીઓ ગૂંથવી વગેરે ધંધા રજ્યાંખજ્યાં કાંઈ ભલે કરે. પણ તે ધંધા પાયાના ને રાષ્ટ્રવ્યાપી નથી, અને તેથી આખી પ્રજાને તે શિખવવાની જરૂર નથી. ધરગથ્ય ઉપયોગ માટે ભલે શિખાય, પણ કમાણીના ધંધા તરીકે તો નહિ જ.

હું—તમારું દૃષ્ટિબિંદુ કંઈક સમજાય છે ખરું; અને અહીં જે કામ ચાલે છે તે જોઈને એમ લાગે છે કે તમારી વાત સાચી હોય. પણ મારા જેવાનેય તમારી દલીલનું સાચાપણું તો ત્યારે જ વસશે

કે જ્યારે અહીંથી નીકળેલી કાઈ એક યાત્રા ગોરસના ધંધામાંથી નિર્વાહ મેળવશે.

વારુ, તમે આટલી બધી ગાયો રાખો એટલે દૂધ તો તમારી જરૂરથી વાળું વધારે મળે. વધારાના દૂધનું તમે શું કરો છો ?

મુ. સં.—અહીં વાપરવા માટે દૂધ, દહીં ને ઘી સારુ એટલા દૂધની જરૂર હોય તેટલું રાખીને બાકીનું વેચી દહિએ છીએ. દૂધ વેચવામાંથી નાણાંની દૃષ્ટિએ હાકહીક લાભ થાય છે, ને તેથી સારી રાહત મળે છે.

હું—ખેતીમાં શું કરો છો ?

મુ. સં.—એ સંબંધે આગળ મેં થોડા નિર્દેશ તો કર્યો જ છે. અહીં કંઈક વિગતમાં ઓતરું.

ગાયો માટે ઘાસચારો બંધાવે તે અમે ઉગાડી લઈએ છીએ. સૂંદિયું, ગિનીઘાસ, રજંકા, વગેરે કરીએ છીએ. એટલા ઘાસથી પૂરું નથી થતું. તેથી વેચાતું સૂકું ઘાસ પણ ભરી મૂકવું પડે છે.

વારાહરતી બારે માસ ચાલે એ મુજબ ઋતુઋતુનાં શાકભાજી કરીએ છીએ. એ તો એટલા સારા પ્રમાણમાં ઓતરે છે કે અમે બહાર વેચી પણ શકીએ છીએ. બધાં ચામાસુ શાક તો થાય જ, પણ તે ઉપરાંત ઘીબોડાં, પરવળ, કાળીજ, ફલાવર, ટામેટા વગેરે પણ કરીએ છીએ. ઋતુઋતુની ભાજી પણ કરીએ છીએ. શક્ય હોય તો એક ટંક શાક ને એક ટંક ભાજીનો ઉપયોગ થાય છે.

અમને નાણાંની બચત તો થાય જ છે, પણ વધારે લાભ તો એ થાય છે કે તાગ્ન શાકભાજીને લીધે તંદુરસ્તી ઘણી સારી રહે છે.

ઋતુઋતુનાં ફળ પણ મળી રહે એ રીતે અમે ફળઝાડ પણ ઉછેરીએ છીએ. કેળ, મોસંબી, લીંબુ, ચિકુ, જામફળ, સીતાફળ, ખોર, કેરી, જાંબુ, રાયળુ, પપૈયા વગેરે ઉછેરીએ છીએ.

અમે એ બતાવવા માગીએ છીએ કે ખેડૂત પોતાની પાસે જે જમીન છે તે જમીનમાં પ્રસન્નતાથી કામ કરે તો તે કામદુધા નીવડે

છે, ને તેના નિર્વાહ તેમજ સ્વાસ્થ્યને માટે પૂરતું આપી રહે છે :
જો તેનું જીવન સાદું, સંતોષી ને પવિત્ર હોય તો.

કાંતવા માટે જરૂરી કપાસ પણ અમે અમારા ખેતરમાંજ પકવી
લઈએ છીએ. વળી અમે પંદર-વીસ આંકથી ઝીણું સૂતર કાઢતાં
નથી તેથી અમારા ખેતરનો કપાસ ચાલી શકે છે.

હું.—વારુ, તમે કાંતણપીંજણમાં શું કરો છો ?

મુ. સં.—અમે રોજનો દોઢ કલાક તેને ખાતે રાખ્યો છે.
ગોરસની જેમ આ પણ રાષ્ટ્રવ્યાપી ને પાયાનો ઉદ્યોગ છે. મારે
હિસાબે ખેતીના ઉદ્યોગમાં ત્રણનો સમાવેશ થાય છે, ને થવો પણ
જોઈએ. ખેતી, ગોરસ ને કાંતણ એ ત્રણે ધંધા કરનાર
ખેડૂતજ જીવનમાં ફાવી શકે. અમે અહીં એ ત્રણેનું સામંજસ્ય
સાધવા મથીએ છીએ. છાકરીઓની સંસ્થા હોવાથી ગોરસ અને
કાંતણને જેટલું મહત્વ આપીએ છીએ તેટલું ખેતીને આપતા નથી.
છાકરીઓની સંસ્થામાં ખેતી એ મુખ્ય અને ગોરસ તથા કાંતણ એ
ઉપધંધા હોય.

અમે અમારા ખપ પૂરતું સૂતર તૈયાર કરી શકીએ છીએ.

હું.—તમે ઝીણું કેમ નથી કાંતતા ?

મુ. સં.—અમારા જીવનમાં ઝીણાં વસ્ત્રને રથાન ન હોય; શ્રમ-
જીવી માટે સહેજ જાડાં કપડાં જોઈએ. પંદર-વીસ આંકમાંથી મજાનું
કાપડ તૈયાર થાય છે, ને ટકે છે પણ સારું. મહેનત કરનારને સુંવાળા
થયે ન પાલવે, ન શોભે.

હું—તમને દોઢ કલાકના કાંતણથી ચાલી રહે છે ?

મુ. સં.—જરૂર. એટલુંજ નહિ પણ કાપડ વધી પડે છે. કપડાંની
વિપુલતા અમે રાખી નથી. ખપ પૂરતાંજ કપડાં વાપરવાનાં રાખ્યાં
છે, અને તેથી સરેરાશ વીસ વારથી વધારે કાપડની જરૂર પડતી નથી.

હું—ડીક. હવે સીવણની આવૃત્તિમાં શી ગોઠવણ છે ?

મુ. સં.—અમારે જોઈતાં કપડાં અમે અહીં જ સીવી લઈએ છીએ. ઘરગથ્થુ સાદાં કપડાં દરેક બાળાને સીવતાં ને વેતરતાં આવડતું જોઈએ એમ અમે સ્વીકાર્યું છે.

હું—શું શું શિખવો છો?

મુ. સં.—સ્ત્રીપુરુષને પહેરવાનાં સાદાં કપડાં, જે અમે આશ્રમમાં વાપરીએ છીએ. ઉ. ત. પહેરણ, ટોપી, બંડી, બાંડિયું, ચણિયો, બોડિસ, કબજે, ઝલકું, ચદી, થેલી, ગલેફ વગેરે.

હું—કોટ, પાટલુન, ખમીસ. તેમ જ બહેનો માટેનાં જુદીજુદી ફેશનનાં કપડાં સીવતાં શિખવો તો ? એવાં કપડાં સીવતાં તેમને નહિ આવડતું હોય તો તેઓ જ્યારે અહીંથી જશે ને ઘર માંડશે ત્યારે ફેન્સી કપડાં દરજીની પાસે સિવડાવશે. અને એ રીતે ખરચ વધારે કરશે.

મુ. સં.—અમારે અહીં ઘડાયા પછી તેઓમાં સાદાઈ આવી હશે એવી અમારી ગણતરી છે. પણ કાઠનામાં તે ન આવે તો પણ શું ? અમારે તો સમાજને દોરવો છે, તેની ખોટી અભિરુચિઓ બદલવી છે, અને તંદુરસ્ત અભિરુચિઓ ફળવવી છે. અમારે તેને સાદાઈમાં સૌંદર્ય જોતાં શિખવવું છે, અને તેથી અમે સાદાં ને સુધડ કપડાં સિવાય બીજાં સીવતાં શિખવતા નથી, અને પહેરતા પણ નથી.

અમે એ પણ આશા રાખીએ છીએ કે અમારે અહીં છ છ વરસ ગાળનાર બાળાની અભિરુચિ સાદાઈમાં સૌંદર્ય અનુભવવાની ફળવાઈ હશે, અને તેથી :આજકાલની ઢંગધડા વગરની, બેલુદી, અધઃપાતને માર્ગે લઈ જનારી અને બિલાડીના ટોપની જેમ દર વલોણા વારે ફૂટી નીકળતી જે ફેશનો ખાવાપીવા, પહેરવાઓઢવા, હરવાફરવા વગેરેમાં દેખાવા માંડી છે તે ફેશનોમાં તેને રસ નહિ પડે.

અમે અમારી વિદ્યાર્થીનીઓ દ્વારા આપણા નારીત્વનો આદર્શ રજૂ કરવા જરૂર ઇચ્છીએ છીએ, અને તેથી સમાજની નબળાઈઓને અમારી સંસ્થામાં કાઠ હિસાબે સ્થાન આપવા માગતા નથી.

હું—તમારી આ આકાંક્ષા પૂરી થશે એમ તમે માનો છો ?

મુ. સં.—જરૂર. એ માટે તો આ સંસ્થાનું અસ્તિત્વ છે. અને ધારો કે એમ ન થાય તો પણ શું ? હું તો કર્તવ્ય કરવામાં માનું છું. ન હિ કલ્યાણકૃત્ કશ્ચિત્ દુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ । એમાં મને વિશ્વાસ છે. જે મારી વાત સાચી છે, તેમાં કાંઈ સ્વાર્થ નથી, ને તે જનકલ્યાણ માટેની છે તો હું તે અવશ્ય કરીશ જ, અને તેથી ક્રાંધનું અકલ્યાણ તો નથી જ થવાનું.

૯

ભાણુતર

હું—તમારું દષ્ટિગિંદુ કંઈક સમજાય છે. હવે ભાણુતર પર આવીએ.

મુ. સં.—અભ્યાસનો જે સમય રાખ્યો છે તેમાં તો અમે ગૂજરાતી, રાષ્ટ્રભાષા, સંસ્કૃત, ગણિત, ચિત્ર, સમાજવિદ્યા અને વિજ્ઞાન શિખવીએ છીએ.

હું—સંગીતનું શું ?

મુ. સં.—અને વખત પ્રાર્થનામાં ભજનો ગવાય છે તે જ. એથી વિશેષ વ્યવસ્થા નથી.

હું—એની જરૂર તમને નથી લાગતી ?

મુ. સં.—નથી લાગતી એમ નથી. પણ જે જાતનું જીવત અમે જીવવા માગીએ છીએ તેમાં એથી વિશેષ કરવાનો અમને અવકાશ નથી વળી ખીજ પણ એક વાત છે. મારી માન્યતા અંધાર્ષ છે કે સંગીત, ચિત્ર વગેરે કલાઓ ઉદરનિર્વાહ માટે નથી, એ તો અતરાત્માને રાગમાં કે રૂપરંગમાં પ્રગટ કરવા ને તે દ્વારા ઊંચે ચડવા માટે છે. અનંત અને અસીમને અન્તમાં ને સીમામાં લાવવા, તથા સાન્ત અને પરિમિતને અનંત અને અસીમમાં લઈ જવા માટે

તે છે. ઉદ્ધરનિર્વાહ માટે તો દરેકે હાથપગ લલાવીને ઉત્પાદક મહેનત કરવી જોઈએ, શ્રમજીવી બનવું જોઈએ, અને એ ક્યાં પછી જે સ્વાધીન સમય રહે તેમાં કલાતી ઉપાસના થાય.

અને વખતની પ્રાર્થનામાંથી દરેકને હીકહીક ગાતાં આવડે છે. વળી રાતે અવારનવાર રાસગરબા હોય છે, એટલે ગાન સાથે તાલ તથા નૃત્યનો પણ હીકહીક અનુભવ કરાય છે.

હું—વારુ. અભ્યાસ માટે તમે જેટલો સમય રાખ્યો છે તેટલાથી પૂરું થઈ રહે છે ? આપણી શાળાઓમાં તો રોજના છઠ્ઠ કલાક અપાય છે, ને તે ઉપરાન્ત ઘરપાઠ હોય છે તે ભગાના. જે શાળાઓમાં ઉદ્યોગ અને ભણતર છે તેમાં પણ રોજના ત્રણ કલાક તો અપાય જ છે, ને વળી ઘર આગળ પણ બબ્બે કલાક તો ખરા જ બ્યારે તમે તો અહીં અહીં કલાક જ આપો છો ને પછી ઘર આગળ તો રામ તારી માયા !

મુ. સં.—આવી શંકા થાય એ સ્વાભાવિક છે, પણ હમણાં જ તેનું નિરસન થશે. સવારસાંજની પ્રાર્થના પણ અભ્યાસમાં જ ગણીએ છીએ. એટલે અમે અભ્યાસ પાછળ રોજના સાડા ત્રણ કલાક આપીએ છીએ એમ કહેવાય. પ્રાર્થનામાં જ સંગીત, વાર્તા, રોજના સમાચાર, ચર્ચા વગેરેનો સમાવેશ થઈ જાય છે. સમય કાઢીને ખાસ ભણાવવા જ બેસવું પડે એવા વિષયો તો ગૂજરાતી, રાષ્ટ્રભાષા ને સંસ્કૃત એટલી ભાષાઓ, ગણિત, ચિત્ર અને કંઈક અંશે સમાજ-વિદ્યા તથા વિજ્ઞાન.

એને માટે અમે ત્રીસ મુજબ સમય રાખીએ છીએ. રોજની ૮૦ મિનિટ ગૂજરાતી માટે ત્રીસ મિનિટ રાષ્ટ્રભાષા અને સંસ્કૃત માટે (એક દિવસ રા. ભા. તો એક દિવસ સંસ્કૃત) અને ૪૦ મિનિટ ગણિત તથા ચિત્ર માટે (એક દિવસ ગણિત અને એક દિવસ ચિત્ર).

સમાજવિદ્યા અને વિજ્ઞાન સંબંધે જે કંઈ કહેવાનું હોય તે

ગૂજરાતી શિખવતે શિખવતેજ કહી દેવાનું રાખ્યું છે : એ બંને વિષયો ગૂજરાતીમાં અંતર્લિત થયેલા છે.

અહીં વિજ્ઞાન તો રોજ કાર્ય દ્વારા જ શિખાય છે : આરોગ્ય-શાસ્ત્ર, સફાઈશાસ્ત્ર, રસોઈશાસ્ત્ર, આદારશાસ્ત્ર, પ્રાણી ને વનસ્પતિ-શાસ્ત્ર વગેરે વગેરે. અહીં જે કંઈ આચારમાં મુકાય છે તેની પાછળ કયા સિદ્ધાન્તો છે એ પર ધ્યાન ખેંચાય એટલે ધાગુંખરું વિજ્ઞાન તેમાં જ આવી જાય.

હું—ભાષાઓમાં તમે કેટલું કરી શકો ?

મુ. સં.—ગૂજરાતીના અભ્યાસમાં—

૧. પોતાને જે કંઈ કહેવાનું હોય તે સ્પષ્ટ, મુદ્દાસર ને યોગ્ય રીતે વ્યક્ત કરતાં આવડે એ એક લક્ષ્ય; ૨. તથા ગૂજરાતીના સમર્થ ગદ્યપદ્ય લેખકોની પ્રાસાદિક વાણીનો પરિચય થાય એ બીજું લક્ષ્ય. ચાર વરસના ગાળામાં આટલું ખુશીથી થઈ શકે, જે બરાબર કામ થાય તો.

આજકાલ તો ભાષાશિક્ષણમાં ઘણો કચરો ભરવામાં આવે છે, અને મનોવૃત્તિઓને બહેકાવે એવાં વાચન ઘણે ભાગે વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મુકવામાં આવે છે. અમે એ બધા કચરાને રૂખસદ આપી છે. વાહમયનાં વિવિધરૂપો અને લાલિત્યને નામે આજે માણસને વિહ્વલ કરી દે ને ક્ષણિક આવેશો ઉત્પન્ન કરાવે તેવાં પુસ્તકો ઢગલાખંધ બહાર પડે છે ને વંચાય છે. નવલિકાઓ, ઉટાંગપુટાંગ વાર્તાઓ, ને હુતોહુતીનાં જોડકણાંમાં જ ઘણાખરા લેખકો ને વાચકો અટવાઈ જાય છે. અમે અમારા વાતાવરણમાં આમાંનું કંઈ પણ ન પ્રવેશે તેની સતત કાળજીપૂર્વક ચોક્કસ કરીએ છીએ. અમારી બાલાઓ અદ્ય પણ ઉત્કર્ષક સાહિત્યનો પરિચય પામે ને તેને માટેની જ અભિરુચિ કેળવે એની અમે શક્ય તેટલી ચીવટ રાખીએ છીએ.

હું—તમે વાર્તાઓ, નવલકથાઓ, નાટકો વગેરેનો પરિચય નથી કરાવતા ?

મુ. સં.—અમે જે સાધવા માગીએ છીએ તેને પોષક જે કંઈ હોય તેનો પરિચય કરાવીએ છીએ, પછી તે વાર્તા, નવલકથા, નાટક, કાવ્ય, સંવાદ, નિબંધ જે કંઈ હોય; પણ તેને પોષક ન હોય તેનો પરિચય નથી કરાવતા. વાર્તાનો વાર્તાની ખાતર, નવલકથાનો નવલકથાની ખાતર કે નાટકનો નાટકની ખાતર પરિચય નથી કરાવતા. અમુક રૂપ સાહિત્યનું એક અંગ છે, પછી તે સંકેતનું કે હીન હોય તો પણ તેનો પરિચય કરાવવો જ જોઈએ એમ અમે સ્વીકારી જ નથી.

હા, એક વખત બાલાઓની ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્ય પ્રત્યેની અભિરુચિ કળવાઈ જાય, તે નીરક્ષીરનો વિવેક કરવાની શક્તિ તેમનામાં આવી જાય ત્યાર બાદ સાહિત્યનાં જુદાંજુદાં અંગોનો પરિચય કરાવવામાં વાંધા નથી; પણ ત્યાર પહેલાં તો નહિજ, પછી ભલે તે તે લખાણો દ્વારા સાહિત્યસમ્રાટનાં હોય. અનધિકાર પ્રવેશ હરગીઝ નિષિદ્ધ છે. પાત્રે દાનમ્.

હું—વારુ, રાષ્ટ્રભાષામાં શું કરો છો?

મુ. સં.—એ દ્વારા આપણે આખા ભારતવર્ષનાં આપણાં ભાઈ-બહેનો સાથે વ્યવહાર કરી શકીએ એમ છે: આ દૃષ્ટિથી એના અભ્યાસ કરાવાય છે. વળી ‘રામચરિતમાનસ’ જેવા ગ્રંથોએ તો આપણા રક્તના આણુએ આણુને સંસ્કારિત કર્યા છે, તેથી તેવા ગ્રંથોનું પારાયાણુ કરીએ છીએ.

રાષ્ટ્રભાષામાં વાતચીત કરતાં આવડે તે તેમાંના જ્ઞાનભંડારનો જરૂર પડ્યે લાભ લઈ શકાય એમ કરવાનો અમારો યત્ન હોય છે.

હું—તમે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ શા માટે રાખ્યો છે તે સમજી શકાતું નથી. એ તો જમાનાઓ પહેલાંની ભાષા છે.

મુ. સં.—આપણા સંસ્કારો ને આપણી ભાષાઓ સંસ્કૃતનું ધાવણુ ધાવેલાં છે, ને હજી પણ ધાવે છે. પ્રત્યેક હિંદુએ ગીતા કે

રામાયણ સમજવા જોટલું—ટીકા યા ભાષાન્તરની મદદથી—સંસ્કૃત તો જાણવું જ જોઈએ એવો મારો મત છે. ઘર આગળ રહીને અમુક સમય શાળામાં જઈ આવવાનું હોય એમને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ અધરો લાગે. પણ અમારે અહીં એવું છે નહિ. અહીં તો ગીતા, વાલ્મીકિરામાયણ, મહાભારતના અમુક પ્રસંગો, તેમજ સંસ્કૃત સુભાષિતો વગેરેનું પારાયણ અવારનવાર રહે જ છે.

અહીં નાતજનનના ભેદ નથી. સૌ કાઈ,—હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી—અહીં રહી શકે છે. છતાં હજી અમને હિંદુઓ સિવાય બીજી કાઈ કામની ખાત્રા મળી નથી, તેમજ શિક્ષક તરીકે પણ એવું બીજું કાઈ કામ કરવા જોડાયું નથી. એટલે અમે માત્ર સંસ્કૃત રાખ્યું છે. કાઈ મુસલમાન કન્યા હોય તો તેને માટે ઉર્દૂની વ્યવસ્થા રાખીએ.

હું—હવે એક વાત ભાષાની આગતમાં પૂછું. તમે અંગ્રેજીને તો ક્યાંય સ્થાન આપ્યું નથી. એમ કેમ? સૂર્ય કદી આથમતો નથી એટલા વિસ્તીર્ણ સામ્રાજ્યની એ ભાષા છે. દુનિયાની બધી ભાષાઓના જ્ઞાનભંડારો તેને ચરણે ફલવાયા છે. વળી અર્વાચીન યુગમાં ખેડાયેલાં શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન તેની દ્વારા થઈ શકે એમ છે. આન્તરરાષ્ટ્રીય વ્યવહાર માટે પણ તે ઉપયોગી છે. વળી બહારના દેશોની ખબરો જાણવી હોય તો તેની દ્વારા સારી રીતે જાણી શકાય છે. રેલ્વે, સ્ટીમર કે પ્રવાસમાં કે રેડિયો પર બે બેડી ગમત મેળવવામાં, યા કાંઈ પણ જાહેર ખાતામાં જ્યાંત્યાં અંગ્રેજી જ દેખા દે છે. તો પછી એ ભાષાથી તમે તમારી બાળાઓને વંચિત રાખો એ તો એમને ભારે અન્યાય કર્યો કહેવાય : જ્ઞાનના એક મહાદધિથી તેમને વંચિત રાખવાનો દ્રોહ કર્યો ગણાય. વળી વ્યવહારમાં પણ તેની જરૂર રહે છે. આજકાલ તો કાગળ પર સરનામાંય અંગ્રેજીમાં આવે છે, ને તાર પણ અંગ્રેજીમાં હોય છે. કાંઈ ભણ્યાગણ્યા સાથે વાત થાય તો ડગલે ને પગલે તેમાં અંગ્રેજી શબ્દો આવે જ છે. માંદા પડ્યા તો રોમનું

નામ પણ અંગ્રેજી, ને તેની દવા પણ દાક્તર અંગ્રેજીમાં લખી આપે. વળી દવાવાળા પાસે અંગ્રેજી નામ બોલીને દવા માગવી પડે છે. જ્યાં આવી દશા છે ત્યાં તમે અંગ્રેજી ન રાખો એ તો ભારે થઈ ગણાય!

મુ. સં.—મુદ્દાની વાત ઉપાડી છે. ગુલામ પ્રજા માલિકની ભાષા અને રહેણીકરણીનું અનુકરણ કરવા જાય એમાં નવાઈ નથી. આજે તો તે આપણા ચૂલા સુધી પગપેસારો કરવા જોટલી દહે પહોંચવા આવી છે, એ જ આપણી ગુલામીનાં મૂળ કેટલાં ઊંડાં છે એ સૂચવે છે.

અંગ્રેજી ભાષા આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહારની ભાષા છે એ સ્વીકારી લઈએ તો પણ સામાન્ય જનતાને અને આંતરરાષ્ટ્રીયતાને શી લેવા-દેવા છે? આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહારમાં તેની જરૂર રહેશે તો અમુક જ લોકોને તે ભાષા શીખવાડીશું. એ કારણે તો આપણામાંથી કામ કાઢીને રશિયન, જર્મન, ફ્રેન્ચ, જાપાનીઝ, ચીની વગેરે પણ શીખવી પડશે.

જ્ઞાન મેળવવા માટે, મનુષ્ય તરીકે જીવન ગાળતાં શીખવા માટે દેશનાં પ્રત્યેક બાળકબાળકાને અંગ્રેજી શીખવવું જોઈએ એવી કલ્પના તો પાગલ સિવાય બીજા કોઈનેય ન આવે. એમ કરવાથી ન તો આપણી ભાષા સમૃદ્ધ થાય કે ન તો આપણે આમજનતાને જ્ઞાનામૃતનું પાન કરાવી શકીએ. ભગીરથના કરતાં પણ ભારે શ્રમની એમાં જરૂર રહે! એમ કરવા જતાં તો પ્રજાનાં હિર ચુસાઈ જાય. એના કરતાં અત્યંત સહેલો માર્ગ કેમ ન લેવો? આપણામાંથી જેઓ અસામાન્ય બુદ્ધિશક્તિ ધરાવતા હોય તેવા ગણ્યાગાંડ્યા એ ભાષા શીખે, અને એમાંનું સત્વ દોહીદોહીને આપણી ભાષામાં લાવે. આમ થાય તો એમાંનું જ્ઞાન આપણે સર્વસાધારણને અલ્પ શ્રમે, અલ્પ સમયે, ને અલ્પ વ્યયે પહોંચાડી શકીએ.

આજે તો રસ્તાનાં પાટિયાં, ને રેલ્વેની ટીકિટો પર પણ અંગ્રેજી હોય છે. ડગલે ને પગલે જ્યાંત્યાં અંગ્રેજીની જરૂર જણાય છે ખરું ને?

પણ એ દશા તો આપણી ગુલામી મનોદશાએ ઊભી કરેલી છે. એ નાગચૂડમાંથી જ્યાં સુધી આપણે ન છૂટીએ ત્યાં સુધી આપણે સ્વરાજ્ય — મહાત્માજીની કલ્પનાનું સ્વરાજ્ય મેળવી શકીયું કે કેમ તેની શંકા છે: અને કદાચ કંઈક મેળવી શકીયું તો તે જે હશે તે સ્વરાજ્ય નહિ પણ બીજું કંઈ હશે. આપણા દિમાગ પર અંગ્રેજીનું ભૂત ચડી બેઠેલ છે; એને આપણે નીચે ઉતારવું જ પડશે. જે સિંહાસન પર માતાને બેસવાનું હોય તેની ઉપર અંગ્રેજીને બેસાડીને તેની પૂજા કરવામાં આવે એ તો અસહ્ય થઈ પડવું જોઈએ. સિંહાસન પર તો મા જ બેસે ને બીજી જે કાંઈ હોય તે તેની સેવામાં હાજર રહે. એમ થશે ત્યારે આપણો ઉદ્ધાર થશે.

વળી અમારો બધો પ્રયત્ન તો શ્રમજીવી જગતને જાગૃત કરવાનો છે. અને તેથી તેના વડતર માટે જે જરૂરી હોય તે સિવાય બીજું કંઈ અંદર ન વૂસી જાય એ અમે સતત જોતા રહીએ છીએ.

હું—તમારે ત્યાં ભણતી વિદ્યાર્થીનીઓમાંથી કાઈકાઈને અંગ્રેજી શીખવાની ઈચ્છા નથી થતી? જેને ઈચ્છા થાય તેને માટે શું?

મુ. સં.—અમારા વાતાવરણને લીધે સામાન્યતઃ એવી ઈચ્છા ભાગ્યે થાય છે. છતાં જો કાંઈને અહીંનો અભ્યાસ કરી રહ્યા પછી વિશેષ પ્રકારના જીવનને અંગે અંગ્રેજી શીખવાની જરૂર પડે તો ખુશીથી તે તેને માટે બીજી જગ્યાએ જઈ શકે. એ રીતે જવા માટેની અમે બનતી સગવડ પણ કરી આપીએ; અને તેની ઈચ્છા હોય તથા અમારી પાસે સગવડ હોય તો તે અનુકૂળતા અમે અહીં પણ કરી આપીએ. પરંતુ અંગ્રેજી ભણ્યા વિના જીવતર એવો જવાનું એમ તો અમે કદી સ્વીકારી શકતા નથી.

સો વાતની એક વાત એ કે શ્રમજીવીઓ માટે જે આવશ્યક ન હોય તેને અહીં સ્થાન હરગીઝ ન જ હોય.

હું—ભણતર પાછળની તમારી દષ્ટિ અને તે અનુસારની તમારી યોજનાની કંઈકી સમજ પડે છે ખરી. પણ હવે આપણે બીજા મુદ્દા પર જઈએ. અહીંથી જે વિદ્યાર્થીનીઓ નીકળે એ લોકને કઈ રીતે ઉપયોગી થાય ?

૧૦

પરિણામ શું ?

મુ. સં.—તમે ઠીક પ્રશ્ન કર્યો. અમારે ત્યાં જે બાલાઓ આવે છે તે શ્રમજીવીઓમાંથી આવે છે. આ બાલાઓ અહીંથી નીકળીને સંસારમાં પડે ત્યારે બીજાની જેમ પરિશ્રમ કરતી રહે અને મંરકારી જીવન જીવે એ પદાર્થ પાકે જનતા માટે જેવા તેવા નથી.

અમારી બાલાઓ અહીંથી નીકળીને ગૃહસ્થીમાં જે ડાંચું જીવન જીવે છે તેની અસર બીજા પર થાય જ છે, અને જેમ ચિરાગમાંથી ચિરાગ પ્રગટે તેમ તેમના જીવનમાંથી અનેકનાં જીવનમાં ફેરફાર થાય છે. શ્રમજીવીઓ ત્યારે જુએ છે કે આ લોક આપણા જેટલી ને જેવી મહેનત કરવા છતાં સુખી, સંતોષી ને સરસ જીવન ગાળે છે ત્યારે તેમની જિજ્ઞાસા વધે છે, ને તેઓ તેમનો સહવાસ સાધવા ઈચ્છે છે. ભણેલી અન્ય બહેનોની જેમ આ બહેનો તેમને પરાઈ નથી લાગતી. તેઓ તેમની પોતાની જ લાગે છે.

વળી આ બહેનો પોતે પણ તેમનામાંની જ છે એ ભૂલી નથી હોતી, અને તેથી તેઓ તેમનામાંની જ હોય એમ તેમની સાથે વરતે છે. આજે ભણેલાં ને ન ભણેલાં એવા જે એ વાડા બંધાયા છે, ને બંધાતા જાય છે, તેવા વાડા અહીં બંધાતા નથી. તેઓ વળી સમજે છે કે આપણને જીવનના ઘડતર તરીકે જે કંઈ મળ્યું છે તે સમસ્ત માનવસમાજને માટે છે, ને તેથી તેઓ સમય કાઢીને પણ તેમનો

પંપકં સાથે છે, ને તેમનાં જીવનમાં સંસ્કાર, વ્યવસ્થા ને પ્રસન્નતા
લાવવા બનતું કરે છે.

હું—ખીજ કાઈ રીતે તેઓ ઉપયોગી થાય છે ?

મુ. સં.—એમાંથી મોટો ભાગ તો ગૃહસ્થાશ્રમી બની આદર્શ
શ્રમજીવીનું જીવન જીવે છે. ભણેલા લોકો ખીજને ઉપદેશ કરવા
હોતા ગયા કે તમે અમારા જેવું બેકાદુ, નિરુદ્ધમી અને ખીજની
મહેનતનું ખાઈ જનારું જીવન જીવો, છતાં પણ તેમને પગલે ચાલીને
સામાન્ય લોકોમાં તેમનાં દુર્ગુણો ને દુષણો આવ્યાં છે, તેવી રીતે
મા બાલાઓનું જીવન જ લોકને સાચો માર્ગ બતાવે છે, ને વગર
જે પણ તેમનાં જીવનમાં ફેરફાર કરાવે છે. એમનું જીવન તેમની
શ્રમક્ષ ઉત્પાદક મહેનત, ઉદ્યમ અને સંસ્કારનો નમૂનો રજુ કરે છે :
મહેનતમાં સાચી પ્રતિષ્ઠા છે, ને મજૂરી કરનાર પણ પવિત્ર, સાદું,
સંસ્કારી જીવન જીવી શકે છે એ રજુ કરે છે.

એમાંથી જેમને ઈચ્છા, ધગશ, શક્તિ અને આવડત હોય તે આંત્ર
આશ્રમ ગમે કરે છે. પણ અત્યાર મુઘીમાં તો આવી ખીજ એક જ
પ્રસ્થા ગભી થઈ શકી છે, કારણકે આશ્રમ ગમે કરવો એ કામ
જેના તેનાથી થાય એટલું સહેલું નથી.

વળી ફેટલીક બહેનો અહીંના જેવું પરિશ્રમી જીવન જીવે છે ને
હાજલ વખતમાં જનસેવાનું કામ પણ કરે છે. ગ્રામસેવિકા તરીકે
તેઓ ડીકડીક સફળ થાય છે. આપણે ત્યાં જે કોઈ ગ્રામસેવક તરીકે
કામ કરવા ઈચ્છશે તેણે સવિશેષ તૈયારી કરવી પડશે. ગ્રામજનોના
જેટલી મહેનત કરીને તેમને પદાર્થપાક આપવો બેઠશે. તે આવું
કરશે તો જ લોકો પર અસર પાડી શકશે, તો જ તે તેમનામાંથી
આગસ કાઢીને તેમને ઉદ્યમી કરી શકશે. પાતાની મહેનતમાંથી
આજીવિકા મેળવે ને સાથેસાથે જનસેવા કરે તો જ તેની ધારી
અસર થાય. અમારી બાલાઓ તેમ કરે છે ને તેથી જ તે ઉત્તમ
ગ્રામસેવિકા થઈ શકી છે.

હું—તેઓ શિક્ષિકા તરીકે કામ કરે તો તમે જે કરવા માગો છો તેનો પ્રચાર વધારે ને જલદી ન થાય ?

મુ. સં.—અત્યારે જે રીતની શાળાઓ છે તે રીતની શાળાઓમાં કામ કરવાનો કશો અર્થ નથી. લાલની શાળાઓમાં નાણાં, ને શ્રમ બંને વેડફાય છે, અને બાળકની શક્તિનો તે દ્વારા હાસ થાય છે એમ હું તો માનું છું. લાલની શાળાઓને હું તો બાલકની નૈસર્ગિક શક્તિઓને કૃતિ કરવાનાં કારખાનાં સમજું છું.

પૂજ્ય મહાત્માજીની કૃપનાની વર્ધાયોજના મુજબની શાળાઓ બાલકને સાચી રીતે કેળવી શકશે, ને તેના હાથપગની, હૃદયની, ને મગજની તાકાત ધટાડવાને બદલે ખિલવશે. આવી શાળાઓમાં અમારી વિદ્યાર્થીનીઓ શિક્ષિકા તરીકે બરાબર બંધ બેસી શકે, કારણકે અહીં રહીને તેમણે વર્ધાયોજનાનું જીવન ગાળ્યું છે અને તે રીતે તે ધડાયાં છે.

હું—ખાતા તરફથી તો આવી શાળાઓ ભાગ્યે જ ખાલાય છે તો પછી આમાંથી જેમને આવી શાળામાં કામ કરવું હોય તે શું કરે ?

મુ. સં.—ખાતામાં તો શિક્ષકનું તેજ ઝીલવાની તાકાત જ નથી. કાંઈ પણ તેજસ્વી શિક્ષકનો ખાતામાં તેજોવંદ થવા વિના રહેતો નથી, ને જે શિક્ષક તેમ થવા દેવા ન માગતો હોય તો તે ખાતામાં રહી શકતો નથી.

વળી ખાતાની શાળામાં કામ કરવા માટે ખાતાની પ્રમાણિત એવી લાયકાત જોઈએ. એવી લાયકાત અમારી બાલાઓ ધરાવતી નથી. અમને પણ ખાતાની આવી પરીક્ષા અપાવવાનું હજી સુધી દુરસ્ત લાગ્યું નથી. તેથી અમે જ વર્ધાયોજનાની સંસ્થા ઝેબી કરીએ છીએ. અત્યારે એવી ત્રણ ચાર શાળાઓ અમારા તરફથી ચાલે છે. એના પરિણામ પરથી અમારી બાલાઓ કેવું કામ કરી શકે છે, ને બાલકોમાં કેવે દીવો પ્રકટાવી શકે છે તેનો ખ્યાલ આવશે.

વધાયોજનાનો એક મુદ્દો તો ઉત્પાદક ધંધામાંથી શાળાનો શક્ય તેટલો ખર્ચ કાઢવાનો અને બીજો મુદ્દો મજૂરી દ્વારા બાલકને ફળવવાનો અને પૂર્તિરૂપે તેમાં જેટલા ભણતરની જરૂર પડે તેટલું ભણતર તેને આપી દેવાનો છે. એટલે અમે વધાયોજના મુજબની જે શાળા ચલાવીએ તેમાંથી શાળાનો શક્ય તેટલો ખર્ચ તો નીકળવો જ જોઈએ. જો તેમ ન થઈ શકે તો આપણી ગરીબ પ્રજા કદી પણ ફળવાવાની નથી.

હું—તમે કાંદેલી શાળાઓમાંથી અત્યાર સુધીમાં શો અનુભવ થયો છે?

મુ. સં.—અમારી બહેનો પોતાની મહેનત દ્વારા પોતાનો ખર્ચ મેળવી લેવા ચત્ત કરે છે. વળી છોકરાં પાસે તેઓ જે ઉદ્યોગ કરાવે છે તેમાંથી પણ કંઈક આવક થાય છે. પરિણામે શાળા માટે ભાગે સ્વાશ્રયી હોય છે. આ રીતે અમને તો અનુભવ થયો છે કે આપણાં ગામડાં માટે શાળા વગર પૈસે કે ઓછામાં ઓછા ખર્ચે સ્વાશ્રયના ધારણે ચલાવવાનું શક્ય છે. પણ એને માટે અમુક શરતો છે:

૧. શિક્ષક પોતાની મહેનતમાંથી આજીવિકા મેળવી લેવાની તાકાત વાળો હોય, ૨. તેનું જીવન સાદું, સરળ, સંતોષી ને પવિત્ર હોય, ૩. મારા દેશની ગરીબ પ્રજાને મારે ફળવવી છે, ને તેમાં જ મારું જીવન ગાળવું છે એવા નિશ્ચયવાળો હોય. આ ત્રણ શરતો જે શિક્ષક પૂરી કરી શકે તે ગામડાંની સ્વાશ્રયી શાળાઓ ચલાવી શકે. આવા શિક્ષકો આકાશમાંથી પડવાના નથી, કે જમીનમાંથી ડોળી નીકળવાના નથી. આપણે એવા શિક્ષકો તૈયાર કરવાના છે. અમારો આશ્રમ તેમ કરવા માટે ઉત્તમ સંસ્થા છે. આવાં કેન્દ્રો ઠેરઠેર નીકળવાં જોઈએ, ને તેમાં ઘડાયેલ ભાઈબહેનો દ્વારા આવી સંસ્થાઓ ચલાવવી જોઈએ. વધાયોજનાની શાળાઓ માટે મને તો આ સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ દેખાતો નથી.

વળી શિક્ષક જે જંગનળી ને વ્યવહારી હશે તો ખજુ તે ચાલી શકશે નહિ. કાગજુ કે તેણે વધારે પડતા ખરચાળ થવું પડશે, તે અપસંતોષી નહિ રહી શકે. વળી તેના ઘરનાં મોટી ડિંમરનાં બધાં કાર્ક ને કાર્ક ઉત્પાદક કામ કરતાં હોવાં જોઈએ. આમ થાય તો જ ઘરનાંની આજીવિકાનો બોજો શિક્ષકની કમાણી પર ન પડે. જે ઘરનાંની આજીવિકાનો બોજો શિક્ષક પર પડે તો તેને વધારે વેતન લેવાની જરૂર જોવા થાય. વળી જે શિક્ષક સમાજવ્યવહારનાં લક્ષ્યમાં અટવાઈ જાય તો તેણે ખરચાળ થવું જોઈએ અને તે સમાજને દોરવાને બદલે સમાજથી દોરવાઈ જાય. એ રીતે તે ચાલી શાળામાં ન નબી શકે. સતલગ કે તે તેજસ્વી અને સમાજથી દોરવાને બદલે સમાજને દોરવાની તાકાતવાળા જોઈએ.

૧૧

શિક્ષકો સંબંધે

હું—તમારા આશ્રમમાં તમે શિક્ષકો શી રીત મેળવો છો?

મુ. સં—પ્રથમ મહત્વનો છે. મોટા ભાગની સંસ્થાઓમાં અને જે એવું કે સંસ્થાનાં બેચે ને અભિલાષાઓને પાર પાડનાર શિક્ષકો ન મળવાથી કંસારને બદલે થૂલી થઈ જાય છે. સંસ્થાને અનરૂપ શિક્ષકો મળવા એ ઘણું મુશ્કેલ છે, અને તેમાં બહેનો માટેની સંસ્થા માટે તો ખાસ.

હું જે સંસ્થામાં કામ કરતો હતો ત્યાંનો મારો અનુભવ હતો કે લાયક શિક્ષકો મળ્યા મહેનતે પણ મળી શકતા નહોતા; જેવા મળે તેવાથી ચલાવવું પડતું, તે પરિણામે એ સંસ્થા જેવી થવી જોઈતી હતી તેવી થઈ શકી નહિ.

અમારા આ આશ્રમને માટે તો જ્યારેજ્યારે કાર્ક મળી શકે. પણ અમે તો પહેલેથી નક્કીજ કરી મૂક્યું છે કે ગમે તેવી વ્યક્તિને

શિક્ષક તરીકે રોકવી જ નહિ જે વ્યક્તિ અમારા આશ્રમમાં કામ કરવા માગતી હોય તેણે એ વરસ આશ્રમમાં રહીને વિદ્યાર્થીની જેમ ઘડાવું રહ્યું એ એ વરસના ઘડતર અને અનુભવ પછી શિક્ષક તરીકે કામ કરવાને યોગ્ય લાગે તો તેને અમે રોકી લઈએ.

હું—એ વરસ સુધી ઘડાવું જોઈએ? કાઈ બી. એ., જી. એ., કે સ્નાતક થયેલું હોય તો શું?

મુ. સં.—ગમે તે હોય, પણ તેણે અહીંના ઘડતરમાંથી પસાર થવું જ રહ્યું. મને તો અનુભવ થઈ જ ગયેલો છે કે બી. એ. કે જી. એ. થયેલાંમાંથી મોટે ભાગે થોથાં વાંચેલાં હોય છે એટલું જઃ એને પોતાનાં કામો કરતાં ન આવડે, ગૃહકાર્યો કે કાંઈ ઉદ્યોગ ન આવડે, ને સફાઈની દૃષ્ટિ ન મળે. કપડાંમાં સાબુ ફટલો નાંખવો તેની પણ તેને ગમ ન મળે. આવુંઆવું તો ફટલુંય ન આવડે. અને છતાં ધમંડનું તો પૂછવું શું? સ્વતંત્રતાને નામે તેનામાં નમ્રતા નથી હોતી, પણ ઉદ્વેગ હોય છે. એના મનમાં તો એમ હોય છે કે હું હવે આવડત અને જ્ઞાનને શીખરું છું, એટલે મારે કાઈની પાસેથી કંઈ શીખવાનું નથી, યા મારી ભૂલ કદી થાય જ નહિ, અને તેથી કાઈએ મારી ભૂલ કાઢવાની ન હોય. વળી એનાથી થોડું ભણેલાંની સાથે તે ભળી શકે નહિ, અને તેથી જમાલભાઈના જુદા ચોંકા જામે.

પુસ્તકો સિવાય તેને બીજું કંઈ સૂઝતું નથી. ઉદ્યોગ દ્વારા સંગીન ફળવણી મળે છે એ એના મગજમાં ભાગ્યે જ ઊતરે છે. અને તેથી તેનો બધો ઝોક પુસ્તકો વાંચવા અને લખાણ લખવા કે ભાષણો ને ચર્ચાઓ કરવા તરફ હોય છે. છાકરીઓ ખૂબ પુસ્તકો વાંચે, લખે, ચર્ચાઓ કરે ને વ્યાખ્યાનો આપે તો જ તેઓ ફળવાય એવી એની માન્યતા હોય છે. એની એ માન્યતામાં મીનમેષ કરવી અઘરી છે. આવા શિક્ષકને રોકવાથી શો લાભ? કામનો એને કંટાળો આવે. મને

બરાબર અનુભવ છે કે કાદારકામ ન આવડે તેને તે કામ સોંપવું પડતું, રસોઇ ન આવડે તેને તે કામની દોરવણી સોંપવી પડતી, કાંતતાંપીંજતાં ન આવડે તેને તે કામ સંભાળવાનું રહેતું. આવી કોફેડી સ્થિતિ હું જે સંસ્થામાં કામ કરતો હતો ત્યાં હતી. વરસોથી કાંતવા છતાં પણ રંટિયો સરળ ક્રમ ચાલે, અથવા તે ભારે શાથી થઈ જાય છે એની ગતાગમ ન આવી હોય એવાં શિક્ષકા અમારી તે સંસ્થામાં હતાં.

આ અનુભવ પરથી મેં તો ગાંઠ જ વાળી હતી કે જે વરસના ઘડતર પછી જ કાને લેવાં તે કાને ન લેવાં એ નક્કી કરવું; ત્યાં સુધી એ વ્યક્તિઓએ આશ્રમ જીવનમાં ઘડાવું રહ્યું. અમે પોતે એક વરસ ઘડાયાં જ હતાં ને? તો નવીન આગંતુકને જે વરસના ઘડતર વિના ન ચાલે.

હું—તમે કહો છો એવું અમારી સંસ્થામાં પણ છે. પોતાની નબળાઈઓ કાઢવા મથવાને બદલે તેમાં તેઓ ગૌરવ લે છે; અને કાંઈ બાબત સંબંધે કહો તો તરત જવાબ મળે છે કે ‘અમે કાંઈ સાધુ નથી બની ગયેલ, શિક્ષકાને ગળે જ ઘંટીનું પડ બાંધેલું હોય છે, એટલે તે પોતેજ તરી ન શકે તો બીજાને શી રીતે તારી શકે? એનું પોતાનું જીવનજ શ્રમજીવી ન હોતાં બુદ્ધિજીવી હોય તો તે બીજાને શ્રમજીવી શી રીતે બતાવી શકે? એને પોતાને ખોટી ટેવો હોય તો તે વિદ્યાર્થીનીઓને સારી ટેવો શી રીતે પાડી શકે? એને પોતાને આગળ ખસવું ન હોય તો બીજાને તે શી રીતે ખસેડી શકે?

વારુ, તમને શિક્ષકા મળી રહે છે ખરા?

મુ. સં.—ભાગ્યે જ. અમારો આશ્રમ જેવા કાંઈકાંઈ આવે, તેને અહીં ગમી જાય તો તે અહીં રહી જાય, અને અહીંના જીવનમાં ઘડાય. એ રીતે કાંઈક જ મળી રહે છે. અત્યાર સુધીમાં બેત્રણ જ મળેલ છે.

હું—ત્યારે તમે શિક્ષકો માટે શું કરો ?

મુ. સં.—મારી તો ખાતરી થઈ છે કે બહારથી શિક્ષકો લેવામાં બહુ માત્ર આવતો નથી. આપણી પોતાની સંસ્થામાંથી તૈયાર થયેલ માંથી જેને શિક્ષક તરીકે રોકાઈ જવું હોય તેને તૈયાર કરી લેવા સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ નથી, એવો મારો તો અનુભવ છે. અમારી આ સંસ્થા માટે અમે એમજ કરીએ છીએ, અને તેથી કામ સરળ ને એક રાગે ચાલે છે.

હું—તમારી વાત બરાબર છે. તમે બહેનોની સંસ્થા માટે બહેનો જ લેવાના મતના છો ?

મુ. સં.—બહેનો જ લેવી જોઈએ એમ નથી. હું પોતે પુરુષ જ છું ને ? પણ, લાયક બહેનો મળી રહેતી હોય ત્યાંસુધી પુરુષને રોકવાની ઝંઝટમાં ન પડવામાં ઘણી તકલીફો ઓછી થઈ જાય એમ માનું માનવું છે. પણ પુરુષો નથી જ રોકવા એમ કરીને ગમે તેવી બહેનો રોકવાથી તકલીફ ઘણી વધી જાય છે એવો પણ મારો અનુભવ છે. પુરુષો ધારે તો વિગતોની બાંધબેંડ કરીને એકરાગે કામ કરી શકે; પણ બહેનોમાં એ બનવું કંઈક મુશ્કેલ લાગે છે. પુરુષોમાં વાડા બંધાઈ જવાનો એટલો ભય નથી, જેટલો બહેનોમાં છે. પણ બહેનો આવી બાબતોથી પર ન હોય એમ માનું કહેવું છે એમ રખે માનતા. અમારે અહીં બહેનોની સંખ્યા જ વધારે છે; છતાં બધાં એકરાગે અને કોઈ જનતની વિમતા સિવાય કામ કરે છે. દૂકામાં એટલું જ કે લાયકને રોકવાં, અને લાયકાતવાળી બહેન મળતી હોય તો પુરુષ કરતાં તેને પહેલી પસંદગી આપવી; અમે આ નીતિ રાખી છે.

હું—આવી સંસ્થામાં પુરુષો વિના ન જ ચાલે એમ તમે માનો છો ?

મુ. સં.—હમેશ માટે નહિ. પણ જ્યાંસુધી બહેનો ઘડાઈને બધી રીતે તૈયાર ન થઈ જાય ત્યાંસુધી આવી સંસ્થામાં બંનેએ

કામ કરવાની જરૂર રહેશે જ. પણ અહિંનોની સંસ્થા જે માટે ગ્રંથિ ધાલોને પુરુષ માત્ર સામે જેલદા પાકારવી એ વાજબી નથી: ભાઈઓ અને અહિંનો લગ્નમળીને કામ કરે એ લાલના સંજોગોમાં જરૂરી છે.

હું—શિક્ષક તો તમે ગાળીગાળીને લો છો એ ખરાબર છે. પણ તેમના વેતનખરચ માટે તમે શું કરો છો ?

મુ. સં.—મેં પહેલાં કહ્યું તેમ જાળીગાળી અને વ્યવહારમાં રચ્યાં-પચ્યાંને અમે શિક્ષક તરીકે લેતા જ નથી. એટલે અમારે મળતક વેતનની જરૂર રહેતી નથી. જરૂરિયાત મુજબ અમે વેતન આપીએ છીએ. ના, એને વેતન ન કહેતાં પુરસ્કાર કહેવું એ વધારે વાજબી છે. છતાં માસિક ચાળીસથી વધારે તો કાર્મને ન જ આપવા એમ અમે દરાવ્યું છે. સાદું, સરળ, ને પવિત્ર આશ્રમજીવન જીવવા માટે પાંચ છ જળના પરિવાર માટે આટલી રકમ બસ છે. બધું બનતે જ કરી લેવાનું, અને ઘરનાં નાનાંમોટાંએ પણ ઉત્પાદક કામ કરવાનું જ હોય છે એટલે ઝાઝાં નાણાંની જરૂર પડે નહિ.

અમારામાંથી ઘણાં તો જાળીગાળી નથી જ, ને તેથી તેમને માસિક પંદરવીસથી વધારેની જરૂર પડતી નથી.

હું—પ્રોવિડન્ટ ફંડ, કે કંઈ બચત પડે એવી યોજના રાખી છે કે ?

મુ. સં.—પ્રયોગવીરતા અને સલામતી એ બંનેને ઝાંઘરિલાડીનો મેળ છે. સલામતી શોધનારથી અખતરા ભાગ્યે જ થાય. એટલે સારા પગાર, ક્રમેક્રમે બઢતી, પ્રોવિડન્ટ ફંડ, માંદગીની ને હકની રજાઓ એવું કંઈ પણ અમે રાખ્યું નથી. આશ્રમ જ અમારું ઘર, મરતાં સુધી અમારે એમાં જ રહેવાનું. દરેક જણ ખરચ બેંગું લે.

હું—એ તો ઘણું ભારે કહેવાય. શરૂઆતમાં આમ નભે, પણ સંસ્થાનો વિકાસ થાય ને કર્મચારીઓની સંખ્યા વધે ત્યારે ખરચ બેંગું લેવાની યોજના કામ ન આપે.

મુ. સં.—એવી સ્થિતિ આવે ત્યારે સંસ્થાનો વિકાસ થવાને બદલે સંકોચ થયો છે એમ હું તો માનું.

હું.—જનજનની વાત જવા દઇએ; સલામતીની વાત જવા દઇએ. પણ બિમારી વખતે શું ? એ તો ઘણાંના અનુભવની વાત છે કે પાસે પૈસો હોય તો બિમારી વખતે કામ લાગે, ને ન હોય તો રવડી જવાય.

મુ. સં.—બિમારીમાં આશ્રમમાં જ રહીને ઉપચાર કરવાની વ્યવસ્થા રાખી છે. વૈદ્યદાક્તરોની મદદ અમને મફત મળે છે. અસામાન્ય ખર્ચ કરવો પડે એવા ઉપચાર કરવાકરાવવાની અમારી તાકાત નથી. પણ શ્રમજીવીઓનું જીવન જીવવું હોય તો આ બધી તકલીફો વેદવી રહી. ખેડૂત કે મજૂરને પ્રોવિડન્ટ ફંડ ફાળુ આપે છે ? એને માંદગીની રજા ક્યાં હોય છે ? એને હક્કની રજાઓ ક્યારે મળે છે ? ખરચાણ દવાદારુ વિના એને જીંદગી કાઢવી પડેજ છે ને ? અમારે પણ તેની જેમ જીવવું હોય તો તેને જે બિન સલામતીમાં ને જોખમમાં રહેવું પડે છે તેનો થોડો ધણો અનુભવ અમારે પણ મેળવવો રહ્યો. અને લાખો ઉપાયો કર્યે તૂટી તેની ખૂટી ક્યાં છે ?

વળી અમે જીવનજ એવું જીવીએ છીએ કે અમને બિમારી ક્વચિત જ આવે છે.

હું.—આ તો લોહાના ચણા ચાવવા જેવું છે.

મુ. સં.—વાત એમ છે તો ખરી. પણ આ સિવાય આપણે માટે મને તો બીજો કોઇ માર્ગ દેખાતો નથી.

અમને વધારે નાણાંની જરૂર ન પડે એનું બીજું પણ કારણ છે. અમારે ત્યાંની ચાર વરસની તાલીમ પૂરી થયા પછી દરેક બાલા જે વરસ સંસ્થામાં કામ કરે એવી અમે અપેક્ષા રાખી હોય છે એ બહેનો અમને ખૂબ મદદ રૂપ થાય છે; તેઓ પણ ધડાય છે, ને આગળ વધે છે; તેઓ એ જે વરસ વિદ્યાર્થીશિક્ષક હોય છે એમ કહેવાય.

હું—તમે ઉઠેલ કાઢ્યો છે તેવો નીકળી શકતો હોય તો સોનામાં સુગંધ! વારુ, કામની બાબતમાં શું હોય છે? શિક્ષકને કેટલા કલાકનું કામ રોજ અપાય?

મુ. સં.—એવો કાંઈ નિયમ નથી. કામ કરનાર દરેક જણ શક્ય તેટલું કામ કરી છૂટવા ઉત્સુક હોય છે. જેમ વધારે કામ મળે તેમ તે પોતાને વધારે ભાગ્યશાળી ગણે. આમ તો એવીસેસ કલાક તે કામ પર જ છે એમ કહેવાય; પણ કામના કલાકો ગણીએ તો રોજના આઠથી દસ કલાક તો થાય.

હું—આટલું બધું કામ કરવાનું હોય, તો પછી તેમને વાંચવા-વિચારવાની નવરાશ ક્યારે મળે? અને આટલું બધું કામ કરીકરીને તો શરીર ધસાર્ધ જાય, થાકી જવાય, કંટાળો આવે.

મુ. સં.—આજના જમાનાને વાંચવાવિચારવાનો એક પ્રકારનો રોગ લાગુ પડ્યો છે. રોજ સ્વાધ્યાય માટે સવારસાંજ થતે કલાક દોઢ કલાક મળે તે બસ છે એમ અમે માનીએ છીએ. અમારું જીવન શ્રમથી ભરેલું છે; એને લીધે શરીર કસાય છે તે તેથી હમેશાં સ્ફુર્તિ રહે છે, ને થાક, કંટાળો કે ધસારો એવું કંઈ પણ જણાતું નથી. વળી નવરું બેઠું નખખોદ વાળે એ અક્ષરશઃ સાચું છે. કામમાં પરોવાયેલાં રહેવામાં જ સાચું હિત છે.

દર અડવાડિયે અનધ્યાય હોય છે ત્યારે કામનો કેરફાર રહે છે. બહાર જવુંકરવું હોય કે કાંઈને મળવુંલગવું હોય તો ત્યારે તેમ કરી શકાય છે.

વળી વરસમાં બે વખત રજાઓ રાખી હોય છે. તે વખતે અર્ધી વિદ્યાર્થિનીઓ અને અર્ધા શિક્ષકો અર્ધી રજા ભોગવે, ને બીજી અર્ધી સંખ્યા રજાનો બીજો અર્ધો ભાગ ભોગવે જેઓ તે વખતે આશ્રમમાં કામ પર રહે તેમને અનધ્યાય હોય છે, એટલે અવકાશ ઠીક ઠીક મળે છે. એ વખતે વાંચવાવિચારવાનાં કામ કરી શકાય છે. સત્રના અધ્યાસની તૈયારી ત્યારે કરવાની રહે છે.

હું—સમજ્યો. બહેનોની સંસ્થામાં સ્ત્રીપુરુષોના સંબંધો બાબત કાંઈ મર્યાદાની જરૂર છે એમ તમને લાગે છે ખરું ?

મુ. સં.—આપણો સમાજ જે કક્ષાએ ઊભેલો છે, તે જોતાં અમુક મર્યાદાની જરૂર છેજ. વળી જો સાદું, અને પવિત્ર જીવન ગાળવું હોય તો પણ અમુક મર્યાદા જોઈએજ. જેઓ આજીવન કુંવારાં રહી બ્રહ્મચર્ય પાળવા ઇચ્છતાં હોય તેમણે તે જીવનને પોષે એવા પ્રકારની મર્યાદાઓ પોતાની ઉપર મૂકવી રહી.

હું—તમારે ત્યાં આ બાબતમાં કેવા પ્રકારની મર્યાદાઓ પળાય છે ?

મુ. સં.—અમે શિક્ષક ભાઈઓ અને બહેનો પરસ્પર એકાન્તમાં કદી મળતાંહળતાં, બેસતાંઊઠતાં કે વાંચતાંવિચારતાં નથી. શિક્ષક અને શિક્ષિકા યા વિદ્યાર્થીની અને શિક્ષક પોતાને જો કંઈ કરવું હોય તેને માટે એકાન્ત કદી ન જ સેવે. આ નિયમનું અમે કડકમાં કડક પાલન કરીએ છીએ. અમને શિક્ષકશિક્ષિકાઓ તરફ શંકા હોય છે માટે આમ કરીએ છીએ એમ ન સમજશો. એકાન્ત સેવનમાંથી કેવાં અનિષ્ટ પરિણામો આવે છે તેનો અનુભવ મને મારી આગલી સંસ્થામાંથી થઈ ગયો હતો. એટલે ચેતતા નર સદા સુખી એમ અમે આ બાબતમાં માનીએ છીએ.

અમારે અહીં સ્ત્રીપુરુષો કામને કારણે પરસ્પર ઘૂટથી હળેમળે છે, વિચારોની આપલે કરે છે, ને બે ઘડી વિનોદ પણ કરે છે, છતાં એ બધામાં અમુક મર્યાદા તો રહેજ છે. કઈ વખતે નબળી ક્ષણ આવી જાય એનું શું ઠેકાણું ? અને ‘હું પડીશ નહિ’ એવું અભિમાન કેણુ કરી શકે ? અમારામાંથી કાંઈ ને એ અભિમાન નથી, અને તેથી દરેક સાવધ રહેવામાં સલામતી સમજે છે.

વળી અમે એ પણ નિયમ રાખ્યો છે કે સમાજની જે રૂઢિઓ યા સમાજનાં જે બંધનો શારીરિક, નૌતિક કે આધ્યાત્મિક નુકસાન

કરનારાં ન હોય તે પૂરેપૂરાં પાળવાં. જૂનું તેટલું બધું ત્યાજ્ય અને નવું તેટલું બધું ગ્રાહ્ય એમ અમે કદી માનતાં નથી. ઉ. ત. તમે અહીં જોશો કે બહેનોનાં માથાં ખુલ્લાં નથી હોતાં, કે વાળ કાનને ઢાંકી દે એ રીતે હોળેલા કે બાંધેલા નથી હોતા વગેરે.

માથું ખુલ્લું રાખવાથી આભ તૂટી પડવાનું છે કે ભારે ઊથલ-પાથલ થઈ જવાની છે એમ નથી. તેમ ઢાંકવાથી સ્વતંત્રતા નાસી જવાની છે, યા આવડ ઘટી જવાની છે કે શરીર અને મનને નુકસાન થઈ જવાનું છે એમ પણ નથી. ખુલ્લું રાખવામાં ફાયદો નથી, ને ઢાંકવામાં નુકસાન નથી. તો પછી જ્યાં ઢાંકવાનો રિવાજ છે, ને ન ઢાંકવામાં અછઠ્ઠાપણું મનાય છે ત્યાં ન ઢાંકવાની મનસ્વિતાની શી જરૂર? જનસમાજમાં જેને કામ કરવું છે ને સમાજને જે દોરવાની કે ઘડવાની મુરદ સેવે છે, તેણે સિદ્ધાન્તની બાબતમાં મક્કમ રહેવું—સમાજથી જુદા પડીને પણ મક્કમ રહેવું—અને જેમાં શારીરિક કે નૈતિક કશુંય નુકસાન ન હોય તેવી બાબતોમાં લોકવિરુદ્ધ ના ચરણીયં ના કરણીયમ્ । સમાજના રિવાજો યા બંધોતો પૂરી ચીવટથી વળગી રહેવું. આમ કરનાર સમાજને દોરી શકે યા ઉપયોગી થઈ પડે. જેઓ એમ નથી કરતાં તેઓ સમાજથી અલગ પડી જાય છે, એક નવો વાડો કરી બેસે છે, ને સમાજ તેમના પ્રત્યે ઉપેક્ષા રાખી ઉદાસીનતા સેવે છે.

અમારે અહીં તમે અમજીવીઓના ધણા રિવાજો ચીવટથી પળાતા અને ધણાને તિલાંજલી આપેલી જોશો.

હું—પહેરવાએ ઢવાની ટાપટીપ અને ફેશનો બાબતમાં તમારું શું માનવું છે?

મુ. સં.—અમે તો સાદાઈમાં શ્રદ્ધા રાખનાર છીએ, ને સમાજ પણ સાદાઈ શીખે એમ ઇચ્છીએ છીએ. તેથી અમારે અહીં પહેરવાએઢવામાં સાદાઈ જ રહે છે. આવી બાબતોમાં શિક્ષકો

અને શિષ્યાઓ અને માટે સરખા જ નિયમો છે. વિદ્યાર્થીનીઓએ સાદું પહેરવુંઓઢવું ને ખાવુંપીવું અને શિક્ષકોએ ફાવે તેમ કરવું એ બરાબર નથી. અમે અહીં આવી શિથિલતા લગારેય ચલાવી લેતાં નથી. ઘરેણાં જે વિદ્યાર્થીની માટે નિષિદ્ધ છે તો તે શિક્ષક માટે પણ નિષિદ્ધ જ હોય; વ્યસન વિદ્યાર્થીની માટે નિષિદ્ધ છે તો તે શિક્ષક માટે પણ છે જ. વળી અમે તો ફેશનમાં પડતી દેખીએ છીએ. જાણ્યેઅજાણ્યે પણ સામાને આકર્ષવા માટે જે કંઈ કરવામાં આવે તેમાં જીવન ચડવાને બદલે પડે. અને જેઓ પ્રતિધારી છે તેમણે તો આ બાબતમાં ખાસ જાગ્રત રહેવું જરૂરી છે.

શિક્ષક એ માત્ર ભણાવનાર નથી, પણ ચિરાગ પ્રકટાવનાર છે. તેથી તેનું જીવન રફટિક જેવું શુદ્ધ ને પારદર્શક જોઈએ - ન હોય તો તેવું કરવાને તે સતત પ્રયત્નશીલ રહે.

મારો અનુભવ કહે છે કે શિક્ષકનાં આચરણથી જે અસર થાય છે તે તેનાં ભાષણોથી નથી થતી. જે શિક્ષકો સતત જાગ્રત રહી જીવનને સુધારવા પ્રયત્નશીલ નથી રહેતા તે શિક્ષક તરીકે દેવાગિયા બને છે. ‘અમે કંઈ સાધુ નથી બની ગયાં, અમને પણ સામાન્ય મનુષ્યોની જેમ વ્યવહાર છે,’ આવી દલીલ કરીને જેઓ આગળ વધવાની ના પાડે છે તે શિક્ષકના કામ માટે લાયક ન ગણાય.

૧૨

શિસ્ત ને સંચાલન

હું—હવે મારે એક બે વાત પૂછવાની રહે છે. અહીંના સંચાલન માટે કેવી પ્રથા રાખી છે? બધાં કર્મચારીઓ પોતાની મરજી મુજબ કામ કરે કે પછી કોઈ એક જણની મરજી મુજબ?

મુ. સં.—બધાં કામોની—આખા આશ્રમની બધી રીતની—છેવટની જવાબદારી મુખ્ય સંચાલકની છે. એનો નિર્ણય એ

છેવટનો નિર્ણય. એ નિર્ણય મુજબ દરેકે કામ કરવું જ જોઈએ એમાં કોઈ સહેજ પણ શિથિલ રહી શકે નહિ. આશ્રમને માટે શું શું કરવા જોવું છે, ક્યા કામમાં કેવા ફેરફાર કરવા જોવા છે, ક્યા કામની કેવી પદ્ધતિ વધારે સારી પડે વગેરે સંબંધે તે છેવટનો નિર્ણય કરે છે, તે તેનો અમલ અધાંતે કરવાનો હોય છે.

હું—મુખ્ય સંચાલક જ બધું વિચારી લે તો પછી બીજાંએ વિચારવાનું જ નહિ? ‘બાબા વાક્યં પ્રમાણમ્’ કરવાનું? વિચારની આ ગુલામી ન ગણાય?

મુ. સં.—ના, એમ નથી. જેને જે કામ સુપ્રત થયેલું હોય, એ ઉત્તમ રીતે કમ થાય તેનો વિચાર તેણે કરવો જ રહ્યો—એ સંબંધે એ વિચારે નહિ એ ન ચાલે; તો તો તેનો વિકાસ જ અટકી જાય તે માનસિક ગુલામી તેનામાં આવી જાય. એ આખા આશ્રમના સંચાલન સંબંધે પણ જરૂર વિચારે. આશ્રમની એક વ્યક્તિ તરીકે એણે એમ કરવું જ જોઈએ. પણ એણે પોતાના વિચારો મુખ્ય સંચાલક સમક્ષ રજૂ કરવા જોઈએ, અને તેની સાથે ચર્ચા કરી તેમની યોગ્યતા સંબંધે તેને ખાતરી કરી આપવી જોઈએ. એ પછી મુખ્ય સંચાલકની મંજૂરી મળે તો જ તે પોતાના તે વિચારોનો અમલ કરી શકે.

હું—મુખ્ય સંચાલક એ વિચારો સ્વીકારે નહિ તો?

મુ. સં.—તો એ વિચારો મુજબ તે વરતી શકે નહિ. એણે એ સંયમ કેળવવો રહ્યો; એટલું શિસ્તપાલન તેનામાં હોવું જ જોઈએ.

હું—પોતાના અંતરાત્માને કોઈ શી રીતે દબાવી શકે?

મુ. સં.—અંતરાત્માને દબાવવાની વાત જ નથી. અમુક શિક્ષકે જે વિચાર્યું તે જ સાચું છે એમ શી રીતે કહી શકાય? એ બાજતનો કોઈએ નિર્ણય તો કરવો જ રહ્યો ને? એ નિર્ણય મુખ્ય સંચાલક કરે છે. એના ડહાપણમાં અમને સૌને એટલી શ્રદ્ધા હોય છે કે એ

જે કરશે તે આશ્રમના લિત માટે હશે. જે એ શ્રદ્ધા ન હોય તો શિસ્તપાલન ન ટકે અને શિસ્તપાલન ન હોય તો અખતરો થઇ શકે નહિ, સંસ્થા બરાબર ચાલી શકે નહિ.

આમ છતાં કાંઈને એમ જ લાગે કે મુખ્ય સંચાલકની મરજી મુજબ કરવામાં મારે અંતરાત્માને દબાવવો પડે છે તો તેને સંસ્થામાંથી છૂટા થવાનો માર્ગ ખુલ્લો જ હોય છે. સંસ્થાની શિસ્ત કાંઈ પણ બહાને કે અંદરના અવાજને નામે પણ કાંઈ તોડી શકે નહિ.

હું—એવી રીતે કાંઈને છૂટાં થવું પડ્યું છે ?

મુ. સં.—ના, હજી સુધી કાંઈને છૂટાં થવું પડ્યું નથી. જે વરસના ઘડતરનો જે નિયમ રાખ્યો છે તે અમને ખૂબ ઉપયોગી થઇ પડ્યો છે. કાણુ શિસ્તપાલન કરે એમ નથી તેની બાબત એ સમય દરમિયાન પડી જ જાય છે.

હું—કંટલાંક તેજસ્વી અને શક્તિશાળી હોય છે. પણ પોતે માને એ જ ખરું, અને તે મુજબ સંસ્થામાં પણ ફેરફાર થવા જ જોઈએ એમ જીદવાળાં હોય છે. તેમનું શું થાય ?

મુ. સં.—એવાં વડે સંસ્થા ન ચાલી શકે. સ્વાતંત્ર્યને નામે સ્વચ્છંદ પોષાય અને સંસ્થા વેડફાઈ જાય. તેજ અને શક્તિની સાથે શિસ્તપાલન ન હોય તો ઘણું નુકસાન થાય. ભારે જલપ્રવાહને નદીના એ કિનારા ન મળ્યા હોય, ઝોટલું બંધન તે ન સ્વીકારે, તો એ જલપ્રવાહ જગતને લાલ કરવાને બદલે લાનિ કરે, ભયંકર વિનાશ વરતાવે. તેજ અને શક્તિના થનગનતા ઘોડાને સંયમના ચોકડાની જરૂર છે.

હું—તો એમ સમજવું કે મુખ્ય સંચાલક કરે એ જ થાય ?

મુ. સં.—ના, એમ નથી જ. દરેક કર્મચારી અને દરેક આશ્રમવાસી આશ્રમના ઉત્કર્ષ માટે વિચારે. એ વિચાર તે બીજાંની પાસે રજુ કરે, અને છેવટે મુખ્ય સંચાલકની મંજૂરી મેળાવે. એ મંજૂરી

ન મળે ત્યાં સુધી કંઈ ન કરી શકાય. ઉપરથી જોતાં આમાં મુખ્ય સંચાલક જ કર્તાદર્તા જણાય છે, પણ વ્યવહારમાં તેમ નથી. કર્મચારીઓમાં પરસ્પર નિખાલસતા છે, તે મુખ્ય સંચાલક પર બધાંને શ્રદ્ધા છે તેથી બધાં કામ સરળતાથી ચાલે છે, અને કાંઈને ગેરવાજબી અંકુશ લાગતો નથી, કે અંદરના અવાજને દબાવવા જેવું જણાતું નથી, કે વિચારોની ગુલામી ભોગવતી પડતી નથી.

હું—પ્રત્યેક આગતથી મુખ્ય સંચાલકને વાકેફ રાખવા જોઈએ ખરા ?

મુ. સં.—જરૂર છેવટની જવાબદારી તેની છે વળી આશ્રમનાં જુદાં જુદાં ખાતાં મળીને આશ્રમનું જે આખું અંગ બને છે તે અંગનો સમગ્રપણે ખ્યાલ જોટલો મુખ્ય સંચાલકને હોય તેટલો બીજાંને ન હોય. તેથી દરેક કર્મચારીએ પોતાના કામથી મુખ્ય સંચાલકને વાકેફ રાખવાના હોય છે, એટલું જ નહિ પણ આગળના કામની સૂચનાઓ પણ તેની પાસેથી લેવાની હોય છે.

હું—મુખ્ય સંચાલકનું કામ શું ?

મુ. સં.—આશ્રમના બધા એકમો સંવાદિતાથી—એક રાગથી—કામ કરે, દરેકને તેના કામની સૂઝ મળે, તે આશ્રમ ઉત્તરોત્તર ઉત્કૃષ્ટ થતો જાય એમ કરવાનું કામ મુખ્ય સંચાલકનું છે. આશ્રમના પ્રત્યેક કર્મચારીના વિચારોથી તે વાકેફ રહે છે, તે પ્રત્યેક કર્મચારીની મુશ્કેલીઓનો તે ઉકેલ કરે છે.

આશ્રમને અંગે જે કાંઈ પત્રવ્યવહારો કે લેવડફેવડો કરવાનાં હોય તે મુખ્ય સંચાલક કરે છે. કાંઈ મુલાકાતે આવે તો તેને આશ્રમ ખતાવવાનું કામ તે કરે છે, તે આશ્રમ સંબંધે તેને જે કંઈ વાતચીત કરવી હોય તે તેની સાથે કરવાની હોય છે. આખા આશ્રમની બધી જવાબદારી તેને શિર હોવાથી તે કાંઈ અમુક કામમાં જોડાયેલા ન રહેતાં છૂટા જ રહે છે.

હું—બહારના જગત સાથેનો આશ્રમનો સંબંધ મુખ્ય સંચાલક દ્વારા હોય છે ?

મુ. સં.—હા. આશ્રમની વતી જે કંઈ કરવાનું હોય તે મુખ્ય સંચાલક દ્વારા જ કરાય છે.

હું—આશ્રમનાં બીજાં કર્મચારીમાંથી કોઈને ક્યાંઈ કામ કરવા જવા વગેરેની છૂટ ખરી કે નહિ ?

મુ. સં.—ના. દરેક આશ્રમની પોતાની પ્રવૃત્તિમાં જ મમ રહેવાનું હોય છે. કોઈ જગ્યાએ વ્યાખ્યાન આપવા જવું, કોઈ કમિટી પર રહેવું કે એવી બીજી ફાલતુ જવાબદારી લેવી એ મુખ્ય સંચાલક સિવાય બીજા કોઈને માટે અમે રાખેલ નથી. એવું તેવું જે કંઈ કરવાનું હોય તે મુખ્ય સંચાલક કરે એ જ બરાબર છે.

હું—ત્યારે પછી બીજાંને બહારના જગતનો અનુભવ ક્યારે મળે ? તેઓ બીજાંના સંપર્કમાં ક્યારે આવે ? ને આમ ચાલે તો પછી તેમનામાં સંકુચિતતા આવે—રૂપમંદુકતા આવે—ને તેમની દષ્ટિ કદી વિશાળ ના થાય.

મુ. સં.—આજે તો સાધના સાધ્યા પહેલાં લોકોને ઉપદેશ કરવા નીકળી પડવાનો વા વાયો છે. સૂતું ઊઠ્યું તે દરેક પોતાને પૂર્ણ માની બીજાંને દિશાસૂચન કરવા અધીરું થઈ જાય છે. બીજાંને કહેવાનો અધિકાર મેળવ્યા બાદ કદી શકાય એ વાત આજે બહુ થોડાંને ગળે ઊતરે છે.

ઝોઝામાં ઝોઝાં બાર વરસ સુધી મંજે મોંઢે કામ કર્યા પછી—બાર વરસની અખંડ સાધના પછી—અમારા કર્મચારીને મોં ઉઘાડવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય એમ અમે માનીએ છીએ. એટલે મુખ્ય સંચાલક સિવાય બીજાં બધાં માત્ર કામ જ કર્યું જાય છે. બહારનું જગત જોવાથી અને તેને સાંભળવાથી ઘણું મળી રહે એમ છે. બહારના જમતને કહેવા જવા સિવાય દષ્ટિ વિશાળ ન થાય વા તે સંકુચિત થઈ જાય એવું ઝોઝું છે ?

મુખ્ય સંચાલક ઉપરાંત અમારામાંથી એક જણ ઉપસંચાલક હોય છે. તેનું કામ મુખ્ય સંચાલકની અનુપસ્થિતિમાં આશ્રમનું બધું કામ સંભાળવાનું. એ ધીરેધીરે ઘડાય, અને આગળ પર મુખ્ય સંચાલકની જગા લે એવો પ્રબંધ અમે કરી રાખ્યો છે.

હું—આ રીતે બીજાને બહારના જગતમાં કંઈ પણ કરવા ના જવા દો એ એક જાતની જોડકામી નથી ?

મુ. સં.—બિલકુલ નહિ. જેને સાધના સાધવાની છે તેને સાધ્યમાં એકાગ્ર થવાનું હોય છે. એ સાધના સધાઈ ગયા પછી ભલે તે બહાર આવે, દરમિયાન તેણે પોતાના ક્ષેત્રમાં જ પુરાઈ રહીને કામ કર્યું જવું એ જ એને માટે હિતાવહ છે.

હું—કોઈ શિક્ષકને આ પસંદ ન પડે, એમાં એને માનહાનિ કે બંધન લાગે તો ?

મુ. સં.—જેને એવું લાગે એને માટે આ આશ્રમ નથી જ. દેડકાંની પાંચશેરીથી કોઈ જાતની સાધના ન થાય. દરેક જણ ‘હમ ભી ડીચ’ કરીને જ્યાંત્યાં માથું મારવા જાય એથી સંસ્થા ચાલી ન શકે. પોતાની મર્યાદા સ્વીકારવાની નમ્રતા પણ હોવાની જરૂર છે.

હું—તમારા શિક્ષકો યા કર્મચારીઓને બહારના અનુભવો મળે એવી તકો તમે આપો છો ખરા ?

મુ. સં.—જરૂર. એવી તકો ન આપીએ તો કૂપમંદૂકતા આવી જાય. વહેતાં પાણી નિર્મળ હોય, અને સ્થિર પાણી ગંધાઈ ઊઠે. બહારથી જેઓ અમને માર્ગદર્શન કરાવી શકે એમ હોય તેમને અમે અહીં આમંત્રીને દિવસો સુધી તેમનું આશ્રમમાં આતિથ્ય કરીને સત્સંગ સાધીએ છીએ. અવારનવાર પ્રવાસોમાં જઈને અમે બહારના જગતનો અનુભવ લઈએ છીએ. એટલું જ કે બહારના જગતને કહેવાનો કે ઉપદેશ આપવાનો અધિકાર અમે માત્ર મુખ્ય સંચાલકને આપ્યો છે, બીજાને નહિ.

હું—“ હવે મારી ઘણીખરી શંકાઓ દૂર થઈ છે, ને મૂંઝવણ ઓછી થઈ છે. મેં તમારા ઘણા દિવસો લીધા છે. આવી સંસ્થામાં કામ કરવાનું, અથવા આવો આશ્રમ સ્થાપવાનું મને ગમે. તમે “**અમલવી કન્યાશ્રમ**” નામ કેમ રાખ્યું છે તેની પૂરી સ્પષ્ટતા હવે થઈ. તમારું એ નામ સાર્ય છે. એ હું મારા આટલા દિવસોના વસવાટથી સારી રીતે જોઈ શક્યો છું. આવો સુંદર આશ્રમ સ્થાપવા માટે તમે અને તમારા સાથીઓ ધન્યવાદને પાત્ર છો. આપણા દેશમાં આવા આશ્રમો ઠેરઠેર ક્યારે સ્થપાશે? આવો આશ્રમ સ્થાપવાનું ભાગ્ય મારા જોવાને ક્યારે પ્રાપ્ત થશે?”

હું આટલું બોલી રહ્યો કે મારે કાને અવાજ આવ્યો ‘કાઈ મળવા આવ્યું છે.’ હું એકદમ જાગ્યો, ને શું જોઉં છું? મને તાજેતરમાં થયેલો અનુભવ ક્યાંઈ અદસ્ય થઈ ગયો. આગંતુકે કહ્યું, ‘.....ની છત્રીનો પત્તો ન ખાધો. જડે તો મોકલી આપજો..’

એટલામાં ટપાલ આવી. એક પાલકે લખ્યું હતું ‘ચિ.....ને હવે મેં ત્યાંથી ઉઠાડી લીધી છે. પણ તમારી સંસ્થા સંબંધે એક બે સૂચનાઓ કરવા જેવી લાગે છે તે કરું છું તો માફ કરશો. તમારે ત્યાં પૂરી સ્વચ્છતા જણાતી નથી. વળી છાત્રાલય હજી સ્થિર પાયા પર મુકાયેલું લાગતું નથી. કામ કરનાર હજી બિન અનુભવી અને છાંકરમત ગણાય. તેમને દોરવણીની જરૂર છે.’

વળી એક વિદ્યાર્થીનીનો કાગળ હતો. ‘હું હવે આવવાની નથી. સંસ્થા પ્રત્યે મને મમતા છે. ત્યાં હતી ત્યારે મારા શિક્ષકની ક્ષતિઓ સંબંધે કહેવાની હિંમત નહોતી. પણ હવે લખવું જ જોઈ એ એમ લાગવાથી લખું છું. એ કદી પણ પહેલેથી તૈયાર થઈને આવતા નહિ. અમુક વિષયમાં તો માત્ર પુસ્તક વાંચી જ જાય. અમને તો કંટાળો આવતો.’

સ્વપ્રત્ના જગતમાંથી વાસ્તવિક જગતમાં આવી પડસનું દુઃખ હું અનુભવવા લાગ્યો : વળી પાછી એની એ ઘટમાળ!

